

BUHARÎ'NİN HADİS İLMİNE GETİRDİĞİ BAZI ÖZGÜN YAKLAŞIMLAR

İlyas CANIKLI

Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Hadis ABD Öğretim Üyesi,
icanikli@ybu.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0001-9340-7982>

Article Types / Makale Türü:

Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 21/02/2022

Accepted / Kabul Tarihi: 17/03/2022

<https://doi.org/10.26791/sarkiat.1076999>

BUHARÎ'NİN HADİS İLMİNE GETİRDİĞİ BAZI ÖZGÜN YAKLAŞIMLAR

ÖZ

Çok güçlü bir zekâ ve hafızaya sahip olan Buharî küçük yaşlarda Kur'an'ı ezberlemiş ve Arapça öğrenmiştir. On yaşından itibaren hadis dinlemeye ve ezberlemeye başlamış, on altı yaşından itibaren birçok muhaddis ve fakihin kitaplarını ezberlemiştir.

Hicri 3. asırda sahih hadisleri ilk defa bir araya getirmiş olan Buharî, hadis ilminde otorite kabul edilmiştir. Buharî'nin hadis ile ilgili en meşhur eseri *el-Câmius's-Sahih*'tir. Onun hadis ilminde otorite kabul edilmesinin başlıca sebepleri; rivayetlerdeki ince kusurları (ilel) tespit bilgisine sahip olması, hadisi nakleden raviler arasındaki görüşme şartını (mülakat) dikkate alması ve elde ettiği fıkhi görüşlere bab (konu) başlıklarında yer vermesidir. Buharî, kitabını öncelik verdiği konulara göre oluşturmuş, daha sonra elindeki hadis malzemelerini bir plan ve disiplin çerçevesinde buralara yerleştirmiştir. Buharî, *es-Sahih*'e, toplamış olduğu bütün hadisleri yerleştirme gereği duymamış, koyduğu şartlara uymayan rivayetleri kitabına almamıştır.

Daha hicri 3. asırda Buharî'nin hadislerdeki illetleri tespit etmedeki hassas tavrı, meşhur hadis kitabını oluştururken elindeki bütün rivayetleri eserine yerleştirmeye kalkışmayıp seçici davranması, hadis araştırmacılığı için önemli bir bakış açısıdır. Ayrıca o, eserinde sünnet, hadis ve rivayet ayrımının önemine dikkat çekmiştir. Bu makalede Buharî'nin hadis ilmine getirdiği bakış açısı ortaya konularak değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Hadis ilmi, Buhari, el-Câmiu's-Sahih, İlel, Mülakat, Fıkhi Görüşler.

SOME GENUINE APPROACHES THAT BUKHARI BROUGHT INTO THE SCIENCE OF HADITH

ABSTRACT

Bukhari, who has a very strong intelligence and memory, memorized the Qur'an at an early age and learned Arabic. He started listening to and memorizing hadiths from the age of ten and memorized many muhaddis and faqih books from the age of sixteen.

In addition to bringing together the authentic hadiths in the 3rd century Hijri, Bukhari was also accepted as an authority in the Science of Hadith. Bukhari's most famous work on hadith is al-Camiu's-Sahih. The main reasons for his acceptance of authority in the science of hadith; It is to have the knowledge of detecting the subtle flaws (*ilal*) in the narrations, to take into account the condition of meeting (interview) between the narrators who transmitted the hadith, and to include the fiqh opinions he obtained in the *bab* (subject) headings. Bukhari created his book according to the topics he prioritized, and then placed the hadith materials he had here within the framework of a plan and discipline. Bukhari did not make an effort to place all the hadiths he had collected in as-Sahih and did not take the narrations that did not comply with his own conditions into his book.

Bukhari's sensitive attitude in detecting the problems (*illats*) in the hadiths in the 3rd century A.H., and his selective behavior while creating the famous hadith book, not acting with the understanding of placing all the narrations he had in his work, is an important point of view for today and later periods. Thus, he also drew attention to the importance of the distinction between Sunnah, hadith and narration in his work. In this article, it is aimed to introduce this aspect of Bukhari by bringing it to the forefront by considering the perspective he brought to the science of hadith.

Keywords: Hadith Science, Bukhari, al-Camiu's-Sahih, Authority, Point of View, Innovation.

GİRİŞ

Buharî Maverâünnehir'in şehirlerinden Buhara'da doğmuş (194/810) Semerkand'ın Hartenk kasabasında vefat etmiştir¹ (ö. 256/870). Hadis tarihinde meydana getirdiği '*el-Camû's-Sahih*' isimli eseri ile yüksek bir ilmî konum elde eden Buharî, hadis toplamak için birçok ülke dolaşmış ve binden fazla şeyhten hadis yazmıştır. Yazdığı hadislerin tamamını ezberlediği ve her birinin isnadını bildiği nakledilmektedir. Buharî'nin hadisleri alırken gösterdiği bu titizlik, eserinin hadis literatürü içinde özel bir itibar görmesini sağlamıştır. Onun '*el-Camû's-Sahih*'te yer verdiği hadislerin sayısı muallak, mutâbi, şahid ve mevküflar dışında tekrarlar ile 7397'dir. Her ne kadar bu konuda kesin bir şey söylemek mümkün değilse de Buharî'nin toplamış olduğu 600.000 hadis ve bunlar arasından ezberlediği 100.000 hadis arasından kitabına bu kadar az rivayet alması özellikle göz önünde bulundurulması gereken bir husustur. Onun topladığı ve ezberlediği bütün hadisleri *görüp şartlarına uygun olanları tercih etmesi önemli bir yöntemdir*. Buharî asla kendi zamanına kadar gelen bütün rivayetleri bir kitapta toplama gayesi ile hareket etmemiş, bu hususta seçici davranmıştır.² Buharî'nin bu uygulaması, Hz. Peygamber'e isnad edilen her rivayeti hadis veya *sünnet olarak değerlendirmedini* göstermektedir. O bu durumu "*Kitabıma sadece sahih olan hadisleri aldım. Kitabın uzamasından kaçınmak için bazı hadisleri kitabın dışında baraktım.*"³ şeklinde açıklamaktadır.

Buharî, kitabına aldığı hadislerin seçiminde hangi şartları göz önüne bulundurduğunu bir başlık altında açıklamamıştır. Ancak kitabını '*el-Camû's-Sahihu'l-Musnedu'l-Muhtasar min umûri Rasûlillah ve Sünenihi ve Eyyâmih*' şeklinde isimlendirmesi aslında onun hangi şartları göz önünde bulundurduğuna dair ipuçları vermektedir.⁴ Ayrıca kitabının isminde yer alan '*Musned*' ifadesi, kitabına sadece isnadı muttasıl hadisleri aldığına delalet etmektedir.⁵

Buharî'nin '*el-Camû's-Sahih*' isimli eseri, yaşadığı *dönemden yaklaşık üç asır sonrasına kadar* kitabın sıhhati açısından icmaya konu olmamıştır. Hatta onun hadis kitabı hem kendi zamanında hem de sonraki dönemlerde bazı âlimler tarafından tartışma konusu yapılmıştır.⁶ Daha doğrusu, *Müslüman âlimler Buharî*'yi çeşitli açılardan tenkide tabi tutmuşlardır.⁷ Buharî'nin vefatından sonraki dönemlerde '*el-Camû's-Sahih*' *İslam dünyasında* bugünkü anlamda tanınmadığı için yeteri kadar ilgi görmemiştir. Hatta eser bilindik anlamda bir müracaat kaynağı olarak dahi kullanılmamıştır. Üzerinden bir asır geçtikten sonra Buharî'nin hadis kitabı üzerine dikkatler yönelmiş ve eser üzerinde yapılan incelemeler sonucunda zaman zaman tenkitlere uğramıştır. İlk etapta tenkitler ağır basmaktayken daha sonra gördüğü tenkitler yanında övgüye de mazhar olmuş, ancak 4. asrın başlarından itibaren genel anlamda övgü ile karşılaşmıştır. Nihayet 4. asrın ortalarına doğru eser hakkında icma fikri ile değerlendirmeler yapılmaya başlanmıştır. Her ne kadar bu fikrin başlangıcı Kadı İyad'a (ö. 544/1149) kadar götürülse de bu konuda son sözün İbn Salah (ö. 643/1245) tarafından söylendiği görüşü ağır basmaktadır. İbn Salah'ın *el-Camû's-Sahih*'teki hadislerin sıhhatine dair *ümmet icmaı* olduğu görüşü, sonraki İslam âlimlerini etkilemiş ve icma düşüncesi resmîyet kazanmıştır.⁸

1 Takiyuddin es-Subkî, *Tabakâtu's-Şafiiyyeti'l-Kübrâ*, (Beyrut: 1324), 2/14; İsmail b. Ömer b. Kesîr, *el-Bidaye ve'n-nihaye*, (Beyrut: 1977), 9/27; Abdurrahman b. Ahmed b. Receb, *Şerhu ileli't-Tirmizî*, thk. Subhi Casım, (Bağdad: 1396), 491-494. Ayrıca bk., Kemal Göde, "Buharî'nin Yetiştirdiği Kültür Çevresi", Büyük Türk İslam Bilgini Buharî -Uluslararası Sempozyum-, *Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları*, (1996): 5-10.

2 Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, (Beyrut: trs), 2/8; Ahmed b. Muhammed b. Hallikan, *Vefeyatu'l-ayân ve enbâu enbâi'z-zaman*, thk. İhsan Abbas, (Beyrut: 1968-1972), 9/190. Ayrıca bu konuda Talat Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009), 298'e bakılabilir.

3 Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, İbn Hacer, *Hedyu's-sârî li Mukaddimeti fethu'l-bârî*, thk. Abdükâdir Şeybe (Riyad: 2001), 7; Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr, Kastallânî, *İrşâdu's-Sâri li Şerhi Sahihi'l-Buharî*, (Mısır: Matbatu'l-Meymene, 1306), 1/28.

4 Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, 298.

5 Koçyiğit, *Hadis Usûlü*, 299.

6 Bu konuda H. Musa Bağcı'nın "Hadis Metodolojisinde Sahihu'l-Buharî'nin Sıhhat Bakımından Tasnif Edilen İlk Eser Olduğu Fikrinin Eleştirel Analizi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45/1 (2004): 39-56 isimli makalesine bakılabilir. Mehmet Bilen, "Sahih-i Buharî'de Tekrar Meselesi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/1(2006): 149-161.

7 Bk. Mehmed Said Hatiboğlu, "Müslüman Âlimlerin Buhari ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri", *İslami Araştırmalar* 10/1-2-3 (1997): 1-29; Selahaddin Polat, "Buharî'nin Sahih'ine Yapılan Tenkidler", *Büyük Türk İslam Bilgini Buharî -Uluslararası Sempozyum-*, *Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları*, (1996): 85-99.

8 İhsan Buğrahan, *Sahihayn Üzerinde İcmâ Meselesinin Tahlili*, (Diyarbakır: Şarkiyat Bilim ve Hikmet Yayınları, 2021), 285;

'*el-Camû's-Sahih*'in günümüzdeki anlamı ile çok önemli bir hadis kitabı haline gelmesi bir anda olmamış, eserin zamanla tanınması ve İslam âlimlerinin eser üzerine yapmış olduğu çalışmalar ilmî değerini kanıtlamıştır.⁹ Eleştiri veya övgüye konu olmak bakımından Buharî'nin hadis kitabı ile diğer hadis kitapları arasında bir fark yoktur. *İşin aslı* bu eser bir insanın ilmi çabası sonucu ortaya çıktığı için ilmî tutuma uygun olan, beşerin zaaf ve hatalarından kaynaklanan kusurlar taşıyabileceğini *göz önünde bulundurarak* değerlendirmektir.

Gerek klasik dönem ve gerekse günümüz hadis uzmanlarının '*el-Camû's-Sahih*'e yönelik icma ve diğer konulardaki eleştirilerinde haklılık payları olabilir.¹⁰ Ancak onun on altı yılda hazırlamış olduğu hadis kitabının günümüz ve daha sonraki dönemlerde ilimle iştigal eden kimseler için Hz. Peygamber'in hadislerinin tespitinde önemli bir yeri olduğu ve diğer hadis kitabı müelliflerinden farklı bakış açıları ortaya koyduğu da bir gerçektir.

'Buharî'nin Hadis İlmine Getirdiği Bazı Özgün Yaklaşımlar' başlığındaki makale çalışmasında konu beş temel nokta etrafında ele alınacaktır. Bunları Buharî'nin hadisleri tespit ederken "ilel" bilgisini kullanması, hadisi nakleden raviler ile hadis alınan şeyhin birbirlerini görmesi, bab başlıklarına rivayetleri yerleştirirken takip ettiği yol, onun fıkıhçı yaklaşımı ve Buharî'nin kalamî tartışmalarda izlediği metod şeklinde ifade etmek *mümkündür*. Makalede ön plana çıkarılan onun hadis ilmine getirdiği bazı özgün yaklaşımların bir usûl olarak *günümüzde hadis ile meşgul olan hadis taliplerinin dikkatlerine sunulması önem arz etmektedir*.

1. BUHARÎ'NİN HADİSLERDEKİ İNCE KUSURLARI (İLEL) TESPİT ETME BİLGİSİ

Dikkatli tavrı ve hadis rivayetinde uyguladığı ağır şartlara riayet ederek meydana getirdiği hadis kitabıyla İslam dünyasında yüksek bir ilmî konum elde etmiş olan Buharî, özellikle rical ve cerh ta'dil ilimlerinde de hicrî üçüncü asrın başlarında otorite kabul edilmiştir. Buharî'den önceki dönemde rical ilmi ile meşgul olanlar olsa da o meydana getirmiş olduğu *et-Tarihu'l-Kebîr*¹¹ başta olmak üzere *et-Tarihu'l-Evsat*, *et-Tarihu'l-Sagîr* ve *ed-Duafâu's-Sagîr* gibi eserler ile bu konuda da hâkimiyetini ortaya koymuştur. Çünkü sözü edilen eserler bu alanda yeni bir metotla kaleme alınmış rical ve cerh ta'dil kitapları olarak kabul edilmektedir. Hadis ilmi, gerek rivayet ve gerekse hadis metinlerindeki incelikleri bilme bakımından insanî zaafların etkili olduğu bir alandır. Özellikle Hz. Osman'ın (ö. 35/656) şehit edilmesi ile başlayan ve Hz. Ali (ö. 40/661) ile Muaviye (ö. 60/680) arasında meydana gelen siyasî çekişmelerden sonraki zamanlarda amaca uygun hadis uydurma faaliyetleri başlamış, sonuçta hadis ravilerinin sıkı bir denetime tabi tutulması zorunlu hale gelmiş ve isnad sistemi farklı bir boyut kazanmıştır. Sahabe ve tabiin döneminde şifahi olarak yapılan cerh ve ta'dil, tebeu't-tabiin döneminde bir ilim olma yolunda daha sistematik ve belirleyici şekilde yapılmaya başlamıştır. Bu dönemin sonunda cerh ve ta'dil ilmi daha düzenli ve tertipli hale gelmiştir. İşte bu aşamada Buharî eser ve değerlendirmeleri ile önemli bir münekkit tavrı sergilemiştir. Bunu yaparken adil ve tarafsız davranmaya özen göstermiştir. Diğer bir ifade ile Buharî cerh ve ta'dil ilminde mutedil bir yol izlemiş, onun bu tavrı rical değerlendirmelerinde de fark edilmiştir.¹²

Kamil Çakın, "Buharî'nin Otoritesini Kazanma Süreci", *İslami Araştırmalar* 10/1-2-3 (1997): 109.

9 Kemal Sandıkçı, *Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*, (Ankara: Diyanet, İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991), 23-167; İhsan Buğrahan, *Sahîhayn Üzerinde İcmâ Meselesinin Tahlili*, 18-30; Abdulvahab Özsoy, "Sahih-i Buharî'nin İslam Kültüründeki Yeri ve Önemi", (Kitap bölümü), İslam Geleneğinde İmam Buharî Hayatı ve Eserleri, ed. Ömer Faruk Akpınar, *Siyer Yayınları*, İstanbul (2021): 114; bk., Kemal Sandıkçı, "Sahihu'l-Buharî Üzerine Yapılan Çalışmalar", *Diyanet Dergisi*, *Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları*, Ocak-Şubat-Mart 21/2 (1985): 39-63 ve "Sahihu'l-Buharî Üzerine Yapılan Çalışmalar II", *Diyanet Dergisi*, *Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları*, Nisan-Mayıs-Haziran 21/2 (1985): 50-55; Salih Karacabey, "Sahih'i Buharî'nin İlk Şerhi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 4/4 (1992): 237-247. Ayrıca son dönemlerde rivâyetü'l-hadîs ve dirâyetü'l-hadîs eksenli Buhârî'nin *el-Camû's-Sahih*'i üzerine yeni çalışmalar yapılmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Ferhat Gökçe "Rivâyetü'l-Hadîs ve Dirâyetü'l-Hadîs Ekseninde Sahih-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar" *Imam Bukhari International Scientific Research Center under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan*, Semarkand (2021): 326-346.

10 Bk. İhsan Buğrahan, *Sahîhayn Üzerinde İcmâ Meselesinin Tahlili*, 169-270.

11 Buharî'nin *et-Tarihu'l-Kebîr*'i hakkında daha fazla bilgi için bk., Ali Yardım, "Buharî ve *et-Tarihu'l-Kebîr*'i" *Büyük Türk İslam Bilgini Buharî -Uluslararası Sempozyum-*, *Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları* (1996): 51-57.

12 Mustafa Taş, "Buhârî'nin İlmî Şahsiyeti ve Cerh-Ta'dil İlmindeki Yeri", *Marife*, 16/1 (2016): 87-109, 107.

Cerh ve ta'dil alanında otorite olan Buhârî, bu alanın âlimlerince takdir edilmiş ve münekkitler listesine girmiştir. O rical tenkidinde hocaları ve akranları tarafından övgü ile sözü edilen bir şahsiyet olmuştur.¹³ Örneğin Ali b. el-Medinî (ö. 234/848-49) Horasanlı âlimlerin cerh ve ta'dil durumlarını Buhârî'ye sormuş, "Senin kabul ettiğin bizim için de makbuldür."¹⁴ diyerek ona ne kadar güvendiğini dile getirmiştir. Hadis ilminde Buhârî'den sonra önemli bir şahsiyet kabul edilen Muslim (ö. 261/875) de onun hadis ve rical bilgisindeki üstünlüğünü takdir etmiştir.¹⁵ Buhârî'nin illet, tarih ve isnad bilgisindeki üstünlüğü, ilel kitabı yazarı Tirmizî'nin (ö. 279/892) "Irak ve Horasan'da ilel, tarih ve isnad konusunda Buhârî'nin bir benzerini görmedim."¹⁶ şeklindeki değerlendirmesinde takdir edilmiştir. Ayrıca o, Buhârî'nin '*et-Târihu'l-Kebîr*'ini ilel çalışmalarında kaynak olarak kullandığını dile getirmiş, Buhârî'ye cerh ve ta'dil hakkında sorduğu sorulara ve aldığı cevaplara ilel kitabında yer verdiğini söylemiştir.¹⁷ Buhârî ile aynı dönemde yaşayan ve cerh-ta'dil ilminde önemli bir yere sahip olan Ebû Hâtim (ö. 277/890), tenkit metodunu ve rivayetlerdeki ricâli seçme kurallarını daha önceki dönemlerde yaşayan münekkitlerden devralanlar arasında Buhârî'ye de yer vermiştir.¹⁸ Buhârî'nin hadis bilgisi ve hadislerdeki illetleri (kusurları) bilmedeki mahareti hakkında ise İbrahim el-Havvas (ö. 291/904) "Ebû Zur'a'yı (ö. 264/878 Muhammed b. İsmail'in yanında çocuk yaşta otururken gördüm. Ebû Zur'a ona hadislerin illetlerini soruyordu."¹⁹ şeklinde nakilde bulunmaktadır. Yine Buhârî'nin hadislerdeki kusurları tespit etmedeki mahareti konusunda Ebû Hamid el-A'meşî "Muhammed b. İsmail el-Buhârî'yi Ebû Osman Saîd b. Mervan'ın cenazesinde gördüm. Muhammed b. Yahya ez-Zuhlî (ö. 258/872) ondan isimleri, künyeleri ve hadislerin illetlerini soruyordu..."²⁰ bilgisini vermektedir.

Bütün bu değerlendirmelerin Buhârî'nin rical ve ilel ilmindeki maharetini ortaya koymak için yeterli olduğunu düşünüyoruz.²¹ Buhârî'nin hadislerdeki ince kusurları bilme ve bunları uygulamada gösterdiği hassasiyet ve ustalığa dair daha çok örnek verilebilir. Ancak makale sınırları dikkate alındığında verilen örnekler onun rical bilgisindeki üstünlüğünü gösterme açısından yeterli sayılabilir. Bir hadis kitabı müellifi olarak onun cerh ve ta'dil yoluyla rivayetlerdeki illetleri bilme ve uygulama çabası, bir hadisi şeyhten alıp sonraki nesillere aktarma işleminin ötesinde bir çalışmadır. Buhârî'nin bu tavrı Hz. Peygamber'in söz (kavl), uygulama (fiil) ve onaylarını (takrîr) içeren sünnetini/hadisini sonraki nesillere aktarma titizliğini göstermesi açısından önemlidir.

Buhârî'nin isnad ve metindeki illetleri bilmesi ve bunu eserinde uygulaması takdir edilecek bir durumdur. O sadece illetleri tespit hususunda takdir edilmekle yetinmeyip bunu bir usûl olarak kitabında uygulamıştır. Buhârî'nin hadislerdeki ince kusurları bilme bilgisine sahip olmasının elbette el-Camîu's-sahih'e olumlu yansıdığını söylemek mümkündür. Onun almış olduğu hadislerin isnadında yer alan ravilerin aynı asırda yaşaması ve görüşerek hadis nakletmesi şartını uygulaması, isnadda olabilecek hataları en aza indirmeye ve hadisin metninin de sıhhatli olmasına katkı sağladığı ortadadır. Şüphesiz Buhârî'nin isnad ve metindeki açık ve gizli illetleri bilmesi isnadda oluşabilecek 'tedlis ve irsali' büyük ölçüde ortadan kaldırdığı söylenebilir. Ayrıca onun bazı rivayetlerdeki kusurları tespit edebilme beceri ve bilgisine sahip olması eserinde yer verdiği hadisleri daha da güçlü hale getirdiği aşikârdır. Böylece Buhârî uyguladığı usûlle kitabına aldığı rivayetlerde etkili bir denetim sistemi kurmuştur. Buhârî'nin hadislerdeki ince kusurları tespit etme bilgisi-

13 Taş, "Buhârî'nin İlmî Şahsiyeti ve Cerh-Ta'dil İlmindeki Yeri", 107.

14 Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî el-Hatîb, *Târihu Bağdâd*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 2001/1422), 2/17; Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Tehzîbu'l-Tehzîb*, thk. Adil Mürşid, İbrahim Zeybek, (Beyrut: Müessesetu'r-risâle, 9/43).

15 Ebû'l-Kasım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî eş-Şâfiî İbn Asâkir, *Târihu Medineti Dimeşk*, thk. Muhibbiddin Ebî Said Ömer el-Umerî, (Beyrut: Dâru'l-fikir), 52/68; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Târihu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*, thk: Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003), 19/247.

16 Hatîb, *Târihu Bağdâd*, 2/348; Zehebî, *Tarihu'l-İslam ve Vefeyatü'l-Meşahir ve'l-A'lâm*, 19/ 257.

17 Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) et-Tirmizî, *İlelü'l-Kebîr*, (Beyrut: Âlemü'l-kutub 1989/1409) 23 vd.

18 Ebû Hâtim Muhammed b. Ahmed el-Bustî İbn Hibbân, *Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Duafâ ve'l-Metrûkîn*, thk. Mahmud İbrahim Zâyed, (Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1412/1992) 1/57.

19 Ebû Bekr b. Hidayetullah el-Huseynî, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, thk. Adil Nuveyhed, (Beyrut: 1979), 2/8.

20 Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Tarihu Bağdâd*, (Beyrut: Dâru'l-kitabi'l-Arabî, ts), 2/31; Huseynî, *Tabakâtu's-Şâfiyye*, 2/12.

21 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk., Taş, "Buhârî'nin İlmî Şahsiyeti ve Cerh-Ta'dil İlmindeki Yeri", 87-109.

ne sahip olması ve bunu tatbik etmesi, onu kendisinden önceki ve sonraki hadis müelliflerinden farklı kılan bir özelliktir. Ayrıca Buharî'nin hadislerdeki illetleri tespit etmedeki hassasiyeti günümüz hadis kullanma ve değerlendirmelerinde göz önünde bulundurulması gereken bir husustur. Kanaatimize göre Buharî'nin rivayetlerdeki ince kusurları tespit etme bilgisine sahip olma ile yetinmeyip, bunu sahih hadisin/ sünnetin tespitinde kullanması onun hadis ilmine getirdiği ve günümüzde de geçerliliği olan özgün bir yaklaşım olarak görmek mümkündür.

2. BUHARÎ'NİN HADİSİ NAKLEDEN RAVİLER İLE GÖRÜŞMEYİ (MÜLAKATIN) ŞART KOŞMASININ ANLAMI

Buharî'nin hadis ilmine getirdiği düşünülen özgün yaklaşım ve hadis rivayetinde şart koştuğu önemli hususlardan biri de 'Mülakat' diğer bir ifade ile 'lika' dır. Bu terim hadis rivayetinde bir kimsenin diğer bir kimseye kavuşmasını ve görüşmesini ifade eden bir kavramdır. Dolayısıyla mülakatın hadis rivayetinde önemli bir yeri vardır. Bir ravinin farklı hadis şeyhlerinden rivayet ettiği hadislerin kabul edilebilmesi için öncelikle o ravinin hadis almış olduğu şeyhle mülaki olduğunun bilinmesi gerekir. Bir hadis şeyhi ile likası/ mülaki olduğu bilinmeyen ravinin o şeyhten rivayet etmiş olduğu hadisler 'mürsel' ya da 'müdelles' olarak kabul edilmektedir. Diğer bir ifade ile bu durum isnadda inkita (kopukluk) olduğu anlamına gelir. Böyle bir durumda o ravinin hadisi başka kimselerden aldığı halde isnadda o kimselerin ismini zikretmemesi veya hadis aldığı şeyhin ismine yer vermemesi gibi bir durum ortaya çıkar. Böylece mülakatın en önemli rivayet tabirleri 'semi'tu' ve 'haddesena' ihmal edilmiş olur.²²

Aslında bir rivayetin isnadının muttasıl olmasının ve herhangi bir inkitanın oluşmamasının en sağlıklı yolu hadisi nakleden ile rivayeti alan arasında bir mülakatın olmasından geçmektedir. Hadis usulcileri de özellikle isnadın bu yönüne ilk zamanlardan itibaren dikkat çekmişlerdir. Örneğin Muhammed b. Yahya ez-Zuhli (ö. 258/872)'den gelen habere göre bir hadisle amel edilebilmesi için isnadı mevsul ve inkitaya uğramamış ve isnadda meçhul ve cerh edilmiş bir kimsenin olmaması gerekir. Ayrıca haber Hz. Peygamber'e ulaşınca kadar güvenilir kimseler tarafından rivayet edilmesi durumunda yazılır. Bu haberde bilinmeyen (meçhul) ve cerh edilmiş ravinin olmaması gerekir. Bu şekilde sıkı ravilerce nakledilen meçhul ve cerh edilmiş ravisi olmayan hadislerin kabul edilmesi, bunlar ile amel edilmesi ve bu özellikteki rivayetlerin terk edilmemesi düşüncesi hakimdir. Bu nitelikteki haberler salihin salih kimseden, salihin tabiînden, tabiînin sahibinden, sahibin de Rasûlüllah'tan, onun da Cibril'den naklettiği haber, rivayet özelliği taşır.²³

Hadis kaynaklarında, Buharî'nin şart koştuğu birbirlerinden hadis rivayet eden kimselerin aynı çağda yaşamasını ve birbirleriyle yüzyüze görüşmesini ifade eden mülakilik şartının esasları mevcuttur. Söz konusu şart Müslim'in (ö. 261/875) Mukaddime'sinde 'her işittiğini söylemekten nehiy babı' altında yer verilen rivayetlerde kendini göstermektedir. Bu duruma Ebû Hureyre'nin (ö. 58/678) Hz. Peygamber'den naklettiği "Kişiye her işittiğini rivayet etmesi yalan olarak yeter."²⁴ şeklindeki rivayet örnek verilebilir. Ayrıca o, Buharî'nin çok önem verdiği mülakilik şartının esasını temellendirme konusunda, her ne kadar bu konuda Buharî gibi düşünmese de bab başlıkları açarak bu konunun önemine işaret etmiştir. 'İsnadın dinden olduğu, sika kimselerden rivayet olacağı, kendilerinde bulunan kusur sebebi ile hadis ravilerini cerh etmenin caiz hatta vacip olduğu, bunun haram sayılan gıybetlerden olmadığı tam aksine dini savunmak olduğu babı' buna örnektir. Muhammed b. Sîrîn'in (ö. 110/729) "Bu ilim dindir, dininizi kimden aldığınıza dikkat ediniz."²⁵ sözü Buharî'nin diğer hadisçilere göre rivayette mülakilik şartını sıkı tutmasının ne kadar anlamlı olduğunu ortaya koymaktadır.

22 Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Neysâbü'rî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, thk. Ahmed b. Fârisi es-Selûm, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1424/2003), 178-186; Talat Koçyiğit, *Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: Rehber Yayınları, 1992), 248.

23 Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kıfaye fi ilmi'r-Rivaye*, thk. Ahmed Ömer Haşım, (Beyrut: Dâru'l-kita-bi'l-Arabî, 1406/1986), 36-37.

24 Ebû'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc b. Muslim el-Kuşeyrî, *el-Câmi'u's-sahîh Mukaddime*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), 10. Aynı rivayet Ömer b. Hattâb tarafından "بحسب المرء من الكذب ان يحدث بكل ما سمع" şeklinde rivayet edilmektedir. Muslim, *Mukaddime*, 11.

25 Muslim *el-Câmi'u's-sahîh Mukaddime*, 14.

Mülaki olma kavramı; لقيت bir şeyi karşılamak, onunla karşılaşmak ve görmeyi ifade eden²⁶ fiil kökünden geldiği şekli ile bazı rivayetlerde açıkça yer almaktadır. Örneğin bir rivayette Süleyman b. Mûsa şöyle demektedir:

لقيت طابوسا فقلت: حدثني فلان كيت و كيت. قال: ان كان صاحبك مليا فخذ منه

“Tavus’a mülaki oldum ve falan kimse bana şöyle şöyle bir hadis rivayet etti dedim. O bana ‘eğer arkadaşın bu işi yapabilecek bilgi ve güce sahipse onun rivayet ettiği hadisi al.’²⁷ dedi.

Müslim (ö. 261/875)’in Buharî’nin ravilerde şart koştuğu aynı çağda yaşama ve yüzyüze görüşme şartını uygulama noktasında ondan farklı düşündüğüne daha önce temas edilmişti. Müslim’e göre sıkı bir ravinin kendisi gibi sıkı bir raviden hadis rivayet ettiği, her ikisinin de aynı sırada bulunmaları sebebi ile birinin ötekine kavuşup ondan işitmesi ve hadis rivayet etmesi mümkün olduğu için onların buluşmaları ve sözü şifaen konuşmaları konusunda bir haber olmasa da rivayet sabit olup ve hüccet olma niteliğindedir. Ancak ravinin, kendisinden rivayet ettiği kimse ile mülaki olmadığına ya da ondan bir şey işitmediğine dair açık bir delil olması durumunda rivayetin sabitliği ve hüccet olması söz konusu değildir.²⁸ Müslim’e göre daha önceleri haberleri nakleden imamların çoğu zaman hadisi mürsel yaparak kendisinden hadis dinledikleri kimselerin isimlerini zikretmiyorlardı. Raviler bazı zamanlar isim zikredip haberi aldıkları durum üzerine isnad ediyorlardı. Haberleri kullanan, isnadların sıhhatini ve illetlerini araştıran Eyyûb es-Sahtiyânî (ö. 131/749), İbnu’l-Avn (ö. 151/768), Şu’betu’bnu’l-Haccac (ö. 160/776), Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Yahya b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) ve Abdurrahman b. Mehdi (ö. 198/813-14) gibi selef imamlarından ve onlardan sonraki hadis âlimlerinden hiçbirinin iddia edildiği tarzda isnatlardaki işitme durumunu araştırmış olduğu bilinmemektedir.²⁹ Aslında Müslim bu görüşleri ile Buharî’nin raviler için şart koştuğu aynı çağda yaşama ve mülaki olma şartına bir nevi eleştiri getirmektedir.

Malum olduğu üzere bir hadisin sahih olmasının önemli şartlarından biri de senedin muttasıl olmasıdır. Hadis rivayet eden bütün güvenilir raviler, senedin muttasıl olmasına özen göstermişlerdir. Hadisi rivayet eden bir ravinin senedin sonuna yani Hz. Peygamber’e ulaşıncaya kadar ittisali devam ettirmesi rivayetin sıhhati açısından önemlidir.³⁰ Ravinin bir hadisi hocasından almasının sekiz farklı şekli vardır. Bunlardan “sema, kıraat ve münavele” hadis talebesi ile hocanın hadis rivayetinde yüz yüze gelmesini ifade eder. Başka bir deyişle, hadis hocası ile talebesi arasında ‘likâ’ ve ‘mülakat’ gerçekleşmiş olur. Söz konusu hadis rivayet yolları dışındaki ‘icâzet, kitabet, i’lam, vasiyyet ve vicâde”de hadis rivayeti, talebe ile hocanın yüz yüze gelmesi yoluyla gerçekleşmez. Dolayısıyla hadislerin şeyhten değişik yollar ile alınması mümkündür.³¹ Buharî’nin hadis rivayet şartları arasında yer alan ve hadis rivayetine konu olan hoca ile öğrencinin aynı çağda yaşaması, hadis rivayetinde likânın gerçekleşmesi şartını ise “sema, kıraat ve münavele”nin sağladığı ortadadır.

Buharî’nin hadis öğrenme ve öğretmede önemli gördüğü ve kitabında uygulamaya çalıştığı en önemli hadis rivayet metodu, talebenin bir hadisi, hadis şeyhinin ezberinden ya da elindeki hadis nüshasından “sema” yolu ile almasıdır.³² O hadis naklinde ‘Haddesana, Ahbarana, Enbeana’ ve ‘Semi’tu’ gibi lafızların hadis rivayetinde eşit olduğunu kabul etmektedir.³³ Buharî hadis rivayetinde ‘sema’ı en güvenilir bir yol kabul etmekle birlikte ‘kıraat’, ve ‘arz’ı da hadis tahammülünde önemli kabul etmektedir. Ayrıca o rivayet

26 Ebû’l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredat*, trc. Abdulbaki Güneş; Mehmet Yolcu, (İstanbul: Çıra Yayınları, 2010), 966.

27 Müslim *el-Câmi’u’s-Sahîh Mukaddime*, 15.

28 Müslim *el-Câmi’u’s-Sahîh Mukaddime*, 29-30.

29 Müslim *el-Câmi’u’s-Sahîh Mukaddime*, 32.

30 Neysâbü’rî, *Ma’rifetu ulûmi’l-hadis*, 138.; Ebû Amr Osman b. Abdurrahman eş-Şehrezûrî İbnu’s-Salah, *Ulûmu’l-Hadis*, thk. Nueddin Itr, (Dimeşk: Dâru’l-fîkr, 1402/1986), 43.

31 Bk., Selahaddin Polat, “Likâ” *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 189-190 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 27/189.

32 Bedruddîn el-Aynî, *Umdetu’l-kârî şerhu sahîhi’l-Buharî* (Beyrut: Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, ts), 2/16.

33 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrahim el-Cûfi el-Buharî, *el-Camius’s-Sahîh*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992), 1/21. Ayrıca bu konuda bk. Talat Koçyiğit, “İmam Buhârî ve ‘el-Câmu’s-Sahîh’i” *Diyanet Dergisi*, Şubat-Mart 10/9 (1971): 20.

metotlarından 'icazet', 'munavele' ve 'icazetli munavele' yi eşit derecede görmektedir. Buna mukabil Buharî hadis rivayetinde 'i'lâm', 'vasiyet' ve 'vicade' gibi rivayet yöntemlerini kabul etmemektedir.³⁴ Ancak bu konuda sözü edilen tespitlerin aksine görüş bildirenler de mevcuttur. Fuad Sezgin 'tahammulu'l-ilmîn' 'vicade' babında, İslami rivayetin herhangi bir şeyhten hadis dinlemeden veya herhangi bir şeyhe dinlemeden ya da şeyhten icazet alınmadan bir kitaptan hadis naklinin cevazını ve teferrüt bir tarafa bırakıldığı zaman bunun için 'kale' ve benzeri tabirler kullanılarak İmam Şâfiî (ö. 204/820) gibi büyük muhaddislerce de kullanılan bir yol olduğunu söylemektedir. Dolayısıyla o, 'vicade' yoluyla hadis naklinin tecviz edildiğine işaret etmektedir. Sezgin Buharî'nin 'haddesena' veya 'ahberana' yoluyla değil, 'kale' lafzıyla rivayet etmiş olduğu hadislerin Şâfiî'nin tecviz ettiği 'vicade' şartına uyduğunu ifade etmektedir.³⁵ Her ne kadar Buharî'nin hadis rivayeti konusunda farklı tespitler olsa da en azından onun bu tavrından hadis rivayet metotlarını kullanırken seçici davranarak mülakata yakın yöntemleri tercih ettiğini söylemek mümkündür.

Buharî'nin hadisi nakleden ravilerin görüşmesini şart koşmasının sonucunda onun kitabına aldığı hadislerin isnad ve metin bakımından belli bir nitelikte olması tabii bir sonuçtur. Buharî'deki hadisleri rivayet eden raviler arasında aşırı bir şekilde yalancılıkla itham edilen ve hadis uydurmakla cerh edilmiş kimselerin olmaması dikkat çekicidir. Ayrıca onun ravileri arasında sahibini dinden çıkardığına hükmedilen bid'atlerle cerh edilmiş kimselerin olmadığı yönünde de kanaatler mevcuttur.³⁶

Buharî'nin emsallerine göre kitabına aldığı hadisler için uygulamış olduğu şartlar neticesinde eserin sözü edilen niteliklere sahip olmasını tabii karşılamak gerekir. Hadisi rivayet edilen raviler ile görüşme şartının sıkı bir şekilde uygulanması, Hz. Peygamber'e isnad edilen hadislerin sıhhatini kontrol etme açısından önem arz etmektedir. Buharî'nin hadis rivayetinde koyduğu şartları bizzat uygulaması ondan sonraki dönemde hadis rivayeti ile meşgul olacak kimseler için son derece önemli olmuştur. Elbette hadis ilmi ile uğraşan kimselerin tamamından Buharî'nin şartlarını kabul edip bunlara göre hareket etmesi beklenemez. Ancak Hz. Peygamber'den rivayet edilen sünnet ve hadislerin sonraki nesillere sağlıklı bir şekilde aktarılmasında Buharî'nin hadis rivayet ilkelerinin ne kadar belirleyici olduğu anlaşılmaktadır.

Kanaatimize göre Buharî'nin hadisi nakleden raviler ile görüşmeyi şart koşmasının günümüz hadis öğretimi ve araştırmalarında dikkate alınması gereken önemli yanları vardır. Klasik dönemde olduğu gibi günümüzde hadis rivayetinden söz etmek mümkün değildir. Malum olduğu üzere hadis külliyatı da elimizin altındadır. Buharî'nin Kütüb-i Sitte'nin oluşum döneminde dikkate aldığı sözü edilen şartla rivayeti sıhhatli bir şekilde kaynağından alma hassasiyetini, günümüz hadis öğretim ve araştırmalarında konu ile ilgili rivayetlerin tespit ve Hz. Peygamber'e aitliği noktasında özen gösterilmesine yardım edecek özgün bir davranış olarak değerlendirmek söz konusudur.

3. BUHARÎ'NİN RİVAYETLERİ BAB BAŞLIKLARINA YERLEŞTİRME YÖNTEMİ

Buharî 'el-Camii's-Sahih'i ile hadis kitapları arasında birçok yönden ön plana çıkarken onun rivayetleri bab başlıkları altına yerleştirmesi eseri metodik olarak farklılaştıran bir husustur.³⁷ Buharî üzerine yapılan çalışmalarda, onun bab başlıklarını kitabına yerleştirmesinde izlediği yol hakkında çeşitli tartışmalar yapılmış, birçok görüş ileri sürülmüştür. Buharî, bab başlıklarını bilinçli ve amaçlı seçmiştir. Buharî'nin bu yöntemini eleştirenlerin onu anlamadıkları anlaşılmaktadır. Bundan dolayı genel anlamda Buharî'nin bab başlıkları ile hadisler arasında bir uyumdan ziyade *el-Camii's-Sahih*'teki babların kendi aralarındaki bir uyumdan söz etmek daha uygundur.³⁸

34 Muhammet Ali Asar, "Buhârî'nin Hadis Usûlü Konularına Dair Görüşleri: el-Câmi'u's-Sahîh'in "İlim" Bölümü Çerçevesinde Bir Değerlendirme", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 20/2, 1275-1276.

35 Fuad Sezgin, *Buharî'nin Kaynakları* (Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2000), 124.

36 Mücteba Uğur, "Cerh ve Ta'dil İlmi Yönünden Sahihu'l-Buhari Ravileri", *Anakara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32 (1992): 111-120, 120.

37 Bk., Osman Aydın, *Sahîh-i Buhârî'nin Bâb Başlıklarındaki Merfû Rivâyetlerin Kütüb-i Semâniye Çerçevesinde Değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015).

38 Ayşegül Eroğlu, "Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahîh'indeki Bab Başlıkları Üzerine Yapılan Çalışmalar ve İbnü'l-Müneyyir'in el-Mütevârî'si", *Hadis Tetkikleri Dergisi* (HTD), 17/1(2019): 101-123, 122.

Buharî *el-Camû's-Sahih*'te yer verdiği bab başlıklarını bir amaca göre farklı şekillerde belirlemiştir. O eserinde bazen bir ayetin tamamını, bazen bir bölümünü, bazen bir hadisin tamamını³⁹, bazen bir kısmını, bazen de rivayetin içeriğini dikkate alarak konu başlığı oluşturmuştur. Ayrıca o, bab başlığını soru cümlesi şeklinde de vermiştir. Bunu yaparken kendi görüşünü belli etmemeye özen göstermiştir.⁴⁰

Buharî'nin bazı bab başlıklarında hiçbir şey zikretmemesi çeşitli yorum ve eleştirilere yol açmıştır. Bazı kimseler Buharî'nin bunu kasıtlı olarak yaptığını ileri sürmüş, bununla onun o babda şartına uygun hadis bulamadığını belirtmek istediğini ifade etmiştir. Bu sebeple *el-Camû's-Sahih*'in bazı nüshalarında hiçbir hadis zikredilmeyen bir babın, daha önce yer verilmeyen bazı hadislere eklendiği görülmüştür.⁴¹ Bu durumun sebebini Ebû'l-Velid el-Bâci (ö. 474/1081), Ebû İshak el-Mustemli'den (ö. 376/986) naklettiği bir haber ile şöyle açıklamaktadır: “Buharî'nin kitabını asıl nüshadan çoğalttık. Asıl nüsha Buharî'nin *el-Camû's-Sahih*'inin en önemli ravisi Muhammed b. Yusuf el-Firebrî'de (ö. 320/932) bulunmaktaydı. Bu esnada Buharî'nin kitabında tamamlanmamış yerler, ondan sonra hiçbir şeyi tespit edilememiş tercemeler ve tercemesi belirtilmemiş hadisler vardı. Biz bütün bunların hepsini birleştirerek yazdık.”⁴² Durum bahsedildiği gibi de olsa Buharî'nin sağlığında eserinde bab başlıklarına yer verdiği ve bu bab başlıklarında rivayetleri yerleştirmede kendince uygun gördüğü bir metodu izlediği anlaşılmaktadır.

Buharî'nin bab başlıklarını ne şekilde oluşturduğu ile ilgili farklı yaklaşımların olduğu açıktır. Bunlardan biri, Buharî'nin önce bab başlıklarını oluşturduğu ve bu başlıklara uygun hadisleri babların altına yerleştirdiği ve bazı başlıklara uygun hadis bulamadığı için o başlıklara hadis yazmadığı şeklindedir. Bu düşünceye sahip olanların başında İslami araştırmaları ile meşhur oryantalist Goldziher (1850-1921) gelmektedir.⁴³ Ancak bu yaklaşımı birçok yönden eleştirmek mümkündür. Öncelikle Buharî'nin bazı bab başlıklarına hadis yazmamasını onun hadisleri alırken koyduğu kurallar çerçevesinde düşünmek gerekir. Örneğin Buharî'nin '*el-Câmiu's-Sahih*'inde bab başlığı olmayan hadisler de mevcuttur. Goldziher'in iddia ettiği gibi Buharî'nin önce kendi görüşünü belirleyip sonra da ona uygun hadis arama çabası içine girdiği iddiası gerçeği yansıtmamaktadır. Bazı durumlarda Buharî kendi görüşüne uygun olduğu halde şartlarına uygun olmayan hadisleri eserine almamıştır.⁴⁴ Bütün bunlar Buharî'nin belirlemiş olduğu şartlara riayet ederek ilkesel davrandığını göstermektedir. Onunla ilgili değerlendirme ve eleştirilerde bu bütünlüğün göz önünde bulundurulması ilmî tutarlılık açısından daha isabetlidir.

Buharî'nin kitabında bab başlıklarına yer vermesi daha sonra yazılan hadis istılahları kitaplarındaki madde kalıplarının oluşturulmasına katkı sağlamıştır. Örneğin Kitabı'l-ilm'de bu konuda fazlaca bab başlığı bulunmaktadır. Ayrıca Buharî'nin bab başlıklarının hadisin ittisalinin ortaya koyan tahammül edatlarının sınırlandırılmasında da etkisi olmuştur.⁴⁵

Buharî'nin *es-Sahih*'ni ana hatları ile muhteva bakımından akide, amel ve ahlakî çerçevede ifade etmek gerekirse kitabın Buharî'nin tercihlerini ortaya koymak amacı ile oluşturulduğunu söylemek mümkündür. Kitap daha önce tasnif edilen eserler ile mukayese edildiğinde rivayetlerin benzeri olmayan orijinal bölümler ve bablar içerisine yerleştirildiği görülmektedir.⁴⁶ Bütün bunlar onun hadis kitabını gerek kendinden önceki ve gerekse ondan sonraki dönemlerde te'lif edilen hadis kitaplarından farklı bir konuma getirmektedir.

39 Saffet Sancaklı, “Ayet Hadis Bütünlüğü Açısından Buhârî'nin el-Câmi'u's-sahih'inin Bâb Başlıklarının Analizi”, *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/2 (2019): 20-39.

40 Eroğlu, “Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahih'indeki Bab Başlıkları Üzerine Yapılan Çalışmalar ve İbnü'l-Müneyyir'in el-Mütevârî'si”, 102.

41 Koçyiğit, “İmam Buhârî ve 'el-Câmiu's-Sahih'i”, 21.

42 Ebû'l-Velid Süleymân b. Halef b. Sa'd b. Ebî Eyyûb b. Vâris et-Tucîbî el-Bâcî, *et-Ta'dîl ve't-tecrîh li-men harrece lehu'l-Buhârî fi'l-Câmi'i's-sahih*, thk. Ebû Lübâbe Hüseyin, (Riyad: Dâru'l-livai 1431): 1/310. Ayrıca bk. Tahir b. Salih el-Cezâiri, *Tevcihu'n-Nazar* (Mısır: 1328/1910), 89.

43 Fuat Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 105.

44 Eroğlu, “Buhârî'nin el-Câmi'u's-Sahih'indeki Bab Başlıkları Üzerine Yapılan Çalışmalar ve İbnü'l-Müneyyir'in el-Mütevârî'si”, 103.

45 Ammâr el-Harîrî, “Ulumu'l-Hadis Kaidelerinin Oluşumunda Sahihayn'ın Tesiri”, trc. Ali Arslan, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 38 (2015): 233-264, 262.

46 Ali Akyüz, “İmam Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması”, *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 11 (2003): 164.

Buharî, Goldziher ve benzer düşüncede olanların iddia ettiği gibi önce kendi görüşünü belirleyip daha sonra da bunlara uygun rivayetler bulma anlayışı ile hareket etmemiş, şartlarına uygun hadisleri bulduğunda ise bunları bab başlıklarına yerleştirmiştir. Onun hadis sıhhatini önceleyen bu tavrını geçmiş dönemde olduğu gibi günümüzde de örnek alınabilecek bir yaklaşım olarak kabul etmek mümkündür.

4. BUHARÎ'NİN FIKİHÇİ YAKLAŞIMININ EL-CÂMIU'S-SAHİH'TEKİ YANSIMALARI

Buharî'nin *es-Sahih*'inde yer alan rivayetlerin genellikle Kütüb-i Sitte'nin beş kitabından daha sahih kabul edilmesinin sebepleri arasında tenkide uğrayan rivayet ve ravilerinin diğer eserlere nazaran daha az olması, senedin ittisali açısından mülakatı şart koşması sebebi ile daha titiz olması gibi etkenler vardır. Buharî dışındaki hadis müellifleri belli ölçüde onun metodunu takip etmiş olsalar da Buharî yaş ve ilim bakımından büyük olması sebebiyle onlardan daha âli isnatlara sahip olmuştur. Küçük yaşlardan beri muhaddislik yolunda büyük mesafe kat edip bu alanda yüksek bir konuma sahip olan Buharî, hadis kitabında uyguladığı yöntem sebebiyle fıkıhçı olarak tanınır olmuştur. Onun tek bir hadisten birçok hüküm çıkarması, fıkıh konulu hadisleri başka senet ve metinlerle tekrar etmesi hadis ilmindeki seviyesini göstermektedir. Diğer bir ifade ile *el-Camû's-Sahih*, içerdiği konulara dair sahih rivayetlerin yer aldığı bir hadis, ravilerin durum ve illetlerini bilme bakımından bir rical ve illel, fikhî konuların delilleri açısından ise bir fıkıh kaynağı niteliğindedir.⁴⁷

Buharî hadis alma şartlarına göre oluşturduğu kitabında sadece rivayetlere yer vermemiştir. Buharî'nin bakış açısını ifade eden diğer bir husus ise seçmiş olduğu bab başlıklarını fikhî görüşlerini ifade edecek şekilde oluşturmasıdır.⁴⁸ Buharî için “fikhî görüşlerini kitabına ilk yansıtan hadisçi” değerlendirmesini yapmak da mümkündür. Diğer bir ifade ile eserde yer alan bab başlıkları tetkik edildiğinde onun fıkıh ve diğer hususlara dair birçok görüşünün ne olduğunun anlaşılması mümkündür. Bu durum “فقه البخاري في تراجمه Buharî'nin fıkha dair görüşleri bab başlıklarındadır.”⁴⁹ sözü ile formüle edilmiştir.

Hadis âlimleri kitap ve bab dikkate alınarak tasnif edilen hadis kitaplarında ‘kitap’ kelimesi ile aynı konudaki hadislerin ana başlığını, ‘bab’ kelimesi ile de bunların alt başlıklarını kastetmişlerdir. Bu esasa göre tertip edilen eserlerde hem ana başlık hem de alt başlıklar ‘terceme’ veya ‘teracim’ şeklinde isimlendirilmiştir. Sözü edilen metotla eser yazan Buharî, başlıkları seçmedeki başarısı ile ‘terceme (teracim)’ kavramı tarihi süreçte onun *el-Camû's-Sahih*'i için kullanılan bir hadis terimi olmuştur.⁵⁰ O bu yöntemle *el-Camû's-Sahih*'te yer verdiği başlıklarda, başlığın altındaki hadislerden anladığı manayı özetlemiş ve bir nevi hadisleri şerh etmiştir. Birden fazla anlama gelen hadisleri mutlak, mukayyed, âmm ve hâs olma bakımından konulan başlıklarda açıklamıştır. Ayrıca Buharî yeri geldiği zaman hükmü hususi olan bir hadisi umumileştirmiş, hükmü umumi olan bir hadisi de tahsis etmiştir. Görünüşte aralarında çelişki varmış gibi düşünülen hadisleri bir babda toplayarak bunların arasındaki çelişkiyi gidermeye çalışmıştır. Bazen de Buharî bir bab başlığı altında birbirinden farklı konulara yer vermiştir. Onun bunu, konuların tamamının bab başlığı ile ilişkili olduğunu göstermek için değil, asıl konuların yanına tali konuları da eklemek için yaptığı söylenebilir.⁵¹

Buharî'nin eserinde uyguladığı ‘teracim’ metodu, onun hadisçiliği yanında fıkıhçı yönünü de ortaya koymaktadır. Aslında hadisçi kimliği ile tanınan Buharî'nin fıkıhçı tarafının da eserinde görülmesini, bir hadisçinin fıkıhla bu kadar meşgul olmasının doğruluğu ya da yanlışlığı üzerinden bir tartışma malzemesi yapmak kanaatimizce doğru bir yaklaşım değildir. Klasik hadis usulü kitaplarında yer alan tanımlarda muhaddislerin hadisleri anlama faaliyeti içinde olması gerektiği ‘hadisi anlam bilgisi معرفة فقه الحديث şeklinde ifadeler ile dile getirilmektedir. Hadisleri anlama faaliyetleri noktasında İslam âlimlerinin, kıyas ve fikhî hükümler ortaya koymak yolu ile bu görevi her asırda yerine getirdikleri de bilinen bir durumdur.⁵²

47 Mehmet Eren, “Buharî'nin Te'lif Metodu ve Sahih'in Özellikleri”, (Kitap bölümü), İslam Geleneğinde İmam Buharî Hayatı ve Eserleri, ed: Ömer Faruk Akpınar, *Siyer Yayınları*, İstanbul, (2021): 119-120.

48 Bk., Mehmet Bilen, “Buharî'nin Fıkıh İlmindeki Yeri”, (Kitap bölümü), İslam Geleneğinde İmam Buharî Hayatı ve Eserleri, ed. Ömer Faruk Akpınar, *Siyer Yayınları*, İstanbul (2021): 151-170.

49 İbn Hacer, *Hedyu's-sârî li Mukaddimeti fethu'l-bârî*, 16.

50 Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buharî, *el-Câmiu's-Sahih*, (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992).

51 Erdiñç Ahatlı “Terceme” *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 483-484 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010), 40/483-484.

52 Neysâbü'rî, *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*, 246.

el-Câmiu's-Sahîh şârihlerinin⁵³ büyük bir kısmının, fikhî konulara göre tasnif edilen *es-Sahîh*'in aynı zamanda bir fikhî kitabı olduğu konusunda da hemfikir olduklarını söylemek mümkündür.⁵⁴ Örneğin Nevevî (ö. 676/1277) bu konuda *el-Câmiu's-Sahîh*'in meydana getirilme amacının sahîh rivayetleri yazmaktan ibaret olmadığını, ayrıca bu hadislerden hüküm çıkarmanın da amaçlandığını söylemektedir. Ayrıca Nevevî onun bâb başlıklarında amaçladığı usûl ve furû konularındaki görüşlere delil getirmeyi de bir metod olarak benimsediğini belirtmektedir.⁵⁵ İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) de Buharî'nin kitabının sahîh hadisleri toplayan bir eser olması yanında bab başlıklarından hareketle fikhî görüşlere de yer veren bir kitap olma özelliği taşıdığını ifade etmektedir.⁵⁶

es-Sahîh'e şerh yazan Mâlikî fakihlerinden İbnu'l-Müneyyir (ö. 683/1284), Buharî'nin hadisçiliği yanında büyük bir fakîh olduğunu belirtmekte, *el-Câmiu's-Sahîh*'in hadis ve fikhî ilmini bir araya getirdiğine işaret etmektedir.⁵⁷

Son dönem âlimlerinden Fuat Sezgin (1924-2018) de Buharî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'te onun sadece bir hadis kitabı olarak kalması amacı ile hareket etmediğini zikretmektedir.⁵⁸ Ayrıca Buharî'nin hadislerin senet ve metinlerini bilmede büyük bir muhaddis olduğu, bab başlıklarını düzenlemede de bir müçtehit gibi davrandığı şeklinde görüşler mevcuttur.⁵⁹

Buharî'nin kaleme aldığı *el-Câmiu's-Sahîh* yanında, *Ref'u'l-Yedeyn fi's-Salâti*, *Fıkhu'l-Kirâati Halfe'l-İmam*, *Kitabu's-Sünen fi'l-Fikh ve Kitabu'l-Hibe* ve *Kitabu'l-Eşribe* adlı risâleleri de birer fikhî kitabı niteliğindedir.⁶⁰ Daha ilk dönemden itibaren, gerek bâb başlıklarını konu edinen müstakil kitapların yazılması, gerekse bâb başlıklarına geniş şekilde yer veren şerhlerin kaleme alınması, Buharî'nin hadiste olduğu gibi fikhî alanında da uzman olduğuna delalet etmektedir.⁶¹

Daha çok hadisçi kimliği ile tanınan Buharî'nin deliller arası tearuzu ortadan kaldırmak için takip ettiği yöntem fikhî ilmi açısından önem taşımakta ve bu durum onun fikhî yaklaşımını ortaya koymaktadır. Özellikle Buharî'nin dili kullanmadaki mahareti ve veciz bir ifade tarzı ile fikhî görüşlerine yer verdiği bab başlıkları, fikhî otoritelerinin beğenisini kazanmıştır. Bu durum sonraki dönemlerde Buharî'nin kitabına hacimli şerhler yazılmasının da önünü açmıştır. *el-Câmiu's-Sahîh*'in daha önceki hadis edebiyatında olmayan ve hadislerin fikhî konularına göre tasnifi özelliği taşıması sebebi ile bir fikhî kitabı görüntüsü verdiğini söylemek mümkündür. Ayrıca Buharî hadis toplamak için gitmiş olduğu beldelerin fikhî anlayışlarını da öğrenmiştir. Bu durum onun kitabına aldığı hadisleri seçmede ve fikhî anlayışının oluşmasında etkili olmuştur.⁶²

Buharî, ilmi kişiliği yanında sosyal ve ahlakî tavır alabilen bir kimsedir. O Mihne dönemine de şahit olmuş bir hadisçi olup, Abbasi devletinin desteği ile hareket eden Mu'tezile'nin fikirlerine karşı tavır almış ve muhalif fikirler ileri sürmüştür. Ayrıca Buharî, döneminin fikhî otoritelerine itiraz etmekten geri durmamıştır.⁶³

53 Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. Ferhat Gökçe, "Sahîh-i Buharî'nin Meşhur Şerhleri ve Özellikleri", (Kitap bölümü), *İslam Geleneğinde İmam Buharî Hayatı ve Eserleri*, ed. Ömer Faruk Akpınar, *Siyer Yayınları*, İstanbul, (2021): 217-261.

54 Bk. Ebû Abdillâh Şemsuddîn Muhammed b. Yûsuf b. Ali el-Kirmânî, *el-Kevâkibu'd-derârî şerhu sahîhi'l-Buhârî*, 1-25, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1401/1981), 17/11; Nâsiruddîn b. el-Müneyyir, *el-Mütevârî 'ala Ebvâbi'l-Buhârî*, thk. Ali Hasan Ali Abdulhamîd, el-Mektebu'l-İslâmî, (Beyrut: 1411/1990): 1/243; Ayrıca günümüz çalışmalarından olan ve Buharî şarihlerinden İbn Hacer'in Buharî'nin hadis kitabına yapılan tenkitlere verdiği cevapları içeren kapsamlı bir çalışma için bk. Mehmet Bilen, *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu* (Ankara: Okulu Yayınları, Ankara 2013).

55 Ebû Zekerîyya Muhyuddîn b. Şeref en-Nevevî, *Mâ Temessu İleyhi Hâcetu'l-Kârî li Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Ali Hasan Ali Abdulhamîd, (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye ts.), 51, 55.

56 Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Hedyu's-Sârî Mukaddimetu Fethi'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, thk. Abdulkâdir Şeybe el-Hamd, (Riyad: Mektebetu'l-Melik Fehd 1421): 10.

57 Müneyyir, *el-Mütevârî 'ala Ebvâbi'l-Buhârî*, 31, 39.

58 M. Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları*, 137.

59 Ali Toksarı, "Sahîhi'l-Buhârî'nin Bâb Başlıklarının Özellikleri ve Değeri", *Büyük Türk-İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu*, (1996): 109-125.

60 Müneyyir, *el-Mütevârî 'ala Ebvâbi'l-Buhârî*, 31; İbn Hacer, *Fethu'l-Bârî*, 1/243.

61 Müneyyir, *el-Mütevârî 'ala Ebvâbi'l-Buhârî*, 31, 39.

62 Hamit Sevgili, *İmâm Buhârî'nin Fıkıh Anlayışı*, (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2015), 300.

63 Sevgili, *İmâm Buhârî'nin Fıkıh Anlayışı*, 300-301.

Önceki satırlarda temas edildiği gibi, Buharî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'ine şerh yazan şarihlerin büyük bir bölümü onun müçtehit olduğu konusunda fikir beyan etmişlerdir. O içtihatlarını Kur'an ve sünnete dayalı olarak ortaya koymuş, herhangi bir mezhebi önceleyerek hareket etmemiştir. Her ne kadar Buharî bir mesele- nin çözümünde nassı esas almış olsa da nassın bulunmaması durumunda aklî istinbat metodlarını kullan- ma yolunu takip etmiştir. Aklî istinbat sonucunun da nassın ruhu ile ters düşmemesine özen göstermiştir.⁶⁴

Buharî'nin fıkıh anlayışında Kur'an ve sünnet dışında yer alan kaynaklar önemli bir yer tutmaktadır. O sahabe kavlini bu anlamda hüccet kabul etmiş, nassı destekleyen sahabe kavline yer vermiştir. Buharî hu- kukî tasarruflarında sosyal gerçekliği, toplum telakkisini ve teamülü dikkate almıştır. Dolayısıyla o içtihat- larını yaparken maslahata büyük önem vermiştir.⁶⁵ Ancak onun fıkıh anlayışında maslahat mutlak anlamda hükmü belirleyen bir etken değildir.

Buharî'nin fıkıh konularına göre tasnif ettiği *el-Camu's-Sahih*'in her bölümünde fıkıh otoriteri arasında tartışma konusu olan hususlara yer verdiği de görülmektedir. Bu durum onun fıkıh sahasındaki derinliğini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.⁶⁶

Buharî, döneminin çeşitli mezhebi anlayışlarının etkisinde kalmadan kendi görüşünü ortaya koyduğu gibi, rey ehlinin görüşlerine muhalefet ettiğini belirgin bir şekilde dile getirmiştir. O, muhalefet ettiği rey ehlinin ismini açıkça ifade etmese de قال بعض الناس bazı insanlar bu konuda şöyle demektedir.' kalıbı içinde muhalif olduğu hususları dile getirmiştir.⁶⁷ Buharî, kitabında yer verdiği fikhî mesele ve içtihatların herhan- gi bir mezhebin görüşüne uyup uymadığını öncelikle, ulaştığı sonuçların mezhebi anlayışlar ile örtüşüp örtüşmediğini dikkate almamıştır.⁶⁸

Buharî'nin müçtehitliği konusu daha çok, onun Ebû Hanîfe'ye yönelik fikhî itirazları üzerinden yürütü- len tartışmaların bir sonucu olarak görünmektedir. Onun görüşlerinin büyük bir bölümünün, Ebû Hanîfe'nin görüşleri ile örtüştüğünü söyleyenler olduğu gibi onu İmam Şâfiî'ye yakın görenler de olmuştur. Diğer bir görüş de Buharî'nin mutlak müçtehit olduğu şeklindedir.⁶⁹ Bu düşünceyi destekleyen görüşlerin olduğu da malumdur. Buharî'nin fikhî kişiliğini bütün bu söylenenler ışığında değerlendirmek gerekir. Buharî bab başlıklarında fikhî meselelere yer vermesi ile diğer müçtehitlerden farklı bir yöntem takip etmiştir. O, genel olarak hadisler etrafında şekillenmiş bir fikhî anlayışı benimsemiştir. Bazen birtakım fikhî mezheplerin gö- rüşlerine yaklaşarak onlara muvafakat etmiş, bazen de kendi görüşünü önceleyerek mezheplere muhalefet etmiştir. O bu tavrı ile bağımsız bir fikhî kişilik olduğunu ispatlamıştır. Sonuçta Buharî fikhu'l-hadisın bir uygulayıcısı, ehl-i hadisin usulü ile hareket eden Kur'an ve hadis metinlerini esas alarak hüküm koymaya çalışan müstakil bir müçtehit olarak tanımlanabilir.⁷⁰

Hadis rivayeti meselesi hadis kitaplarının yazılması ile tamamlanmıştır. Günümüzde mevcut rivayetlerin Hz. Peygamber misyonuna uygun bir şekilde anlaşılması ve günümüz insanının sağlıklı bir Peygamber ve sünnet anlayışına sahip olması büyük önem arz etmektedir. Bu yolda Buharî'nin uyguladığı fikhu'l-hadis yöntemi önemli bir alternatif olarak ortada durmaktadır.

5. BUHARÎ'NİN KELAMÎ TARTIŞMALARDA İZLEDİĞİ METOD

Buharî'nin hadislerdeki ince kusurları tespit etme bilgisi, hadisi nakleden raviler ile görüşmeyi şart koşması, onun rivayetleri bab başlıklarına yerleştirme yöntemi ve fikhî yaklaşımı yanında ana hatları ile de olsa kelamcı yönüne temas etmekte yarar vardır. Buharî'nin yaşadığı dönemin kelami tartışmaları-

64 Sevgili, *İmâm Buhârî'nin Fıkıh Anlayışı*, 301.

65 Sevgili, *İmâm Buhârî'nin Fıkıh Anlayışı*, 301-302.

66 Sevgili, *İmâm Buhârî'nin Fıkıh Anlayışı*, 303.

67 Bk. Ali Akyüz, "İmâm Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansıması", *Din Eğitimi Araştır- maları Dergisi*, 11 (2003): 161-176, 173.

68 Sevgili, *İmâm Buhârî'nin Fıkıh Anlayışı*, 304.

69 Zişan Türcan, "Tarihte Buhârî Algılamaları", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/21 (2012): 73-97, 87.

70 Mehmet Cengiz, "Buhârî'nin (ö. 256/870) Fikhî/Usûlî Kimliği Üzerine Bir Analiz: İcmâ ve Kıyas Özelinde", *Ulum Dini Tetkikler Dergisi*, 4/2 (Aralık 2021): 336-361, 344-345.

na kayıtsız kalmadığı görülmektedir. Özellikle iman konusunda Mürcie ile tartışması⁷¹ kader meselesinde de Mu'tezile olan münakaşaları⁷² Buharî'nin kelimî yönünü ortaya koymaktadır. Onun 'Kitâbu'l-iman, Kitâbu't-tevhîd, Kitâbu'l-fiten ve Kitâbu'l-ahkam' bölümlerini yazmasının özel bir sebebi vardır. Özellikle Buharî'nin Kitâbu'l-iman bölümünü Mürcie'ye bir reddiye niteliğinde yazdığını klasik kitaplarda yer alan bilgiler ve bu alanda yapılan çalışmalarda görmek mümkündür.⁷³

Buharî şarihlerinden İbn Hacer (ö. 852/1449) Buharî'nin Kitâbu't-tevhid'i Kaderiyye ve Cehmiyye, Kitâbu'l-fiten'i Haricilere ve Kitâbu'l-ahkam'ı da Rafizilere reddiye olarak oluşturduğunu söylemektedir.⁷⁴ Örneğin İbn Hacer, Kitâbu'l-iman 15. babda yer alan ve Ebû Saîd el-Hudrî'den nakledilen "Cennetlikler cennete girecektir, cehennemlikler de cehenneme girecektir. Sonra Allah 'kimin kalbinde hardal tanesi kadar iman varsa onu çıkarın' buyuracaktır. Bunlar kömür gibi kavrulmuş şekilde çıkarılırlar. Sonra hayat nehrine atılırlar. Selin getirdiği taneler gibi orada biterler. Hz. Peygamber 'onu görmüyor musunuz nasıl da sarı ve kıvrak bir şekilde biter.'⁷⁵ rivayetinin, Mürcie'nin iman ve amelin birbirinden ayrı olduğu ve Mu'tezile'nin günah işleyenlerin ebedi olarak cehennemde kalacağı düşüncesine bir reddiye olduğunu söylemektedir.⁷⁶ Aynî (ö. 855/1451) de söz konusu rivayetin Ehl-i sünnetin Mürcie'ye karşı bir delili olduğunu ifade etmektedir.⁷⁷ Ayrıca Muslim şarihi Nevevî (ö. 676/1277) Buharî'nin 'babu umûri'l-iman 'babu's-salatü mine'l-iman', 'babu'z-zekâtü mine'l-iman', 'babu'l-cihadu mine'l-iman' gibi diğer bab başlıklarını 'iman amelsiz sözdür.' görüşünü savunan Mürcie'yi reddetmek amacı ile koyduğunu dile getirmektedir.⁷⁸

Buharî'nin el-Camiu's-sahih'te kelami anlamda Mürcie'ye yapmış olduğu reddiyeler örnekler ve açıklamalar üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Yorum ve açıklamaların ötesinde Buharî'nin kitabında 'Mürcie' ifadesinin geçtiği rivayetin yer alması bu husustaki şüpheleri ortadan kaldıracak niteliktedir. Bu konuda Zübeyd'den nakledilen bir haber şöyledir: "Ebû Vâil'e Mürcie'yi sordum. O bu konuda şöyle dedi: Bana Abdullah b. Mes'ûd Nebî'nin şöyle buyurduğunu bildirdi: 'Müslümana sövmek fasıklık ve öldürmek ise küfürdür.'⁷⁹ Rivayette de görüldüğü gibi hadisin sıhhat durumu bir tarafa o dönemin mezhebi ve kelimî tartışmaları Buharî gibi bir şahsiyetin hadis kitabına yansımıştır.

Buharî'nin Murcie'yi üç temel noktadan eleştirdiğini söylemek mümkündür. Bunlar Mürcie'nin imanın kalp ve dil ile kabulle ilgili bir şey olduğu, amelin iman tanımına dahil edilmemesi; imanda artma ve eksilmenin olmasının söz konusu olamayacağı ve amel ile iman münasebeti çerçevesinde herhangi bir kötü amelin imana zarar veremeyeceği düşüncesidir. Mürcie'nin savunduğu bu görüşlere göre günahın imana, Allah'ın emirlerine uymanın da küfre hiçbir etkisi yoktur.⁸⁰ Buharî Mürcie'nin bu düşüncelerine Kitabu'l-iman'ın 1. bab başlığında "İman söz ve fiildir, artar ve eksilir..."⁸¹ şeklinde karşılık vermektedir. Buraya kadar verilen örnek ve açıklamalardan Buharî'nin özellikle Mürcie merkezli kelami tartışmalara bab başlıklarında ayet ve hadisler ile cevap verdiği anlaşılmaktadır.

Buharî'nin yaşadığı dönemin kelimî meseleleri doğrultusunda önceleri Kaderiyye ve daha sonraları da Mu'tezile ile çeşitli tartışmalara girdiği bilinmektedir.⁸² Buharî'nin 'Kitabu'l-kader'i, kitabının diğer bölümler gibi belli bir amaca yönelik olarak yazdığını söylemek mümkündür. Elbette Ehl-i hadis tarafından telif edilen hadis eserlerinin temel amacı kendilerince tehlikeli görmüş oldukları bid'at ve hurafeleri yok etmek,

71 İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, 1/200, 202, 204; bk. Kâmil Çakın, "Buharî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32 (1992): 183-198, 183.

72 H. Musa Bağcı, "el-Buharî'nin Kader Konusunda Mu'tezile ile Münakaşaları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46/1(2005): 21-42, 21.

73 Kâmil Çakın, "Buharî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması", 84.

74 İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, 13/344.

75 Buharî, "İman", 15.

76 İbn Hacer, *Fethu'l-Bâri*, 1/140.

77 Bedruddîn el-Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhu sahîhi'l-Buharî*, 1/275.

78 Ebû Zekerriyya Muhyiddin Yahya b. Şeref en-Nevevî, *Şerhu Sahîhi Muslim*, (Beyrut: Dâru İhyai't-turâsi'l-Arabî, 1431): 1/147.

79 Buharî, "İman", 36.

80 Kâmil Çakın, "Buharî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması", 186-187.

81 Buharî, "İman", 1.

82 H. Musa Bağcı, "el-Buharî'nin Kader Konusunda Mu'tezile ile Münakaşaları", 22.

yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalan Hz. Peygamber'in sünnetini ihya etmektir. Özellikle Buharî, döneminin sosyo-kültürel ortamında tartışılan ve konuşulan kelimî meselelerine sadece bir hadisçi anlayışı ile duyarsız kalmamış, bu tartışmalar çerçevesinde çeşitli görüşler ortaya koymuştur. Örneğin on altı babdan oluşan Buharî'nin Kader bölümünün⁸³ 5. babı العمل بالخواتيم “Ameller sonlarına göredir.” başlığından oluşmaktadır.⁸⁴ Aynî (ö. 855/1451) Buharî'nin bu başlığı Kaderiyye'nin ‘insan kendi amelinin sahibidir. İyi ve kötü olan şeyi seçmekte serbesttir.’⁸⁵ düşüncesine cevap olarak tercih ettiğini söylemektedir. Ayrıca Buharî Kader bölümünün 13. babında⁸⁶ ‘kul kendi fiilini yaratır.’ düşüncesinde olan Kaderiyye'ye bir cevap olması amacı ile söz konusu bab başlığını oluşturmuştur.⁸⁷

Buharî daha önce de ifade edildiği gibi birçok dinî düşünce ekolleri ile kelimî tartışmalara girmiş ve bunlar arasında ise Basra merkezli Mu'tezilî çevrenin önemli bir yeri olmuştur.⁸⁸ Onun yaşadığı dönemde Mu'tezile'nin savunduğu ve en çok tartışılan konuların başında Kur'an'ın mahluk olduğu خلق القرآن ve kader meselesi gelmektedir.

Buharî Kur'an'ın yaratılmış olduğu ‘halku'l-Kur'an’ meselesi ile hicrî 250 yılında Nisâbur'a geldiğinde ciddi bir şekilde yüzyüze gelmiştir. el-Hakim Ebû Abdillâh Buharî Nisâbura geldikten sonra halkın hadis dinlemek için akın akın onun yanına geldiğini söylemektedir. Bir adam Buharî'ye Kur'an'ın lafız olup olmadığını sorar ve Buharî de bu soruya ‘fiilerimiz yaratılmıştır (mahluktur), lafızlarımız da fiillerimizin bir bölümüdür.’ şeklinde cevap verir. Onun bu şekilde görüş belirtmesi o muhitte büyük ihtilafa yol açar. Bu durumu fırsat bilen Muhammed b. Yahya ez-Zuhlî halkı Buharî'nin aleyhine kışkırtarak ona kelama dair konularda bir şey sormamalarını söyler. ez-Zuhlî Buharî'nin dile getirdiği görüşü hedef alarak ‘kim böyle bir şey söylerse bidat sahibidir. Onun meclisinde oturulamayacağı gibi kendisi ile de konuşulmaz.’ der. Bu kışkırtma üzerine Buharî'nin meclisine Muslim b. Haccac ve Ahmed b. Seleme dışında kimse katılmaz. Bütün bu ihtilaflar ez-Zuhlî ile Muslim'in ilişkilerine de sirayet etmiş ve bir defasına o Muslim'e hitaben ‘Dikkatli olunuz! Kur'an'ın yaratılmış olduğunu savunan, bizim meclisimizde oturmasın.’ der. Bu olay üzerine Muslim ridasını sarığının üzerine koyarak ayağa kalkar o meclisten ayrılır. O, Muhammed b. Yahya'dan yazdığı ders notlarını daha sonra ona gönderir. Buharî ise bütün bu ihtilaflı ve kışkırtıcı ortamların tehlikeli durumundan uzaklaşmak amacı ile Nisâbur'dan ayrılır.⁸⁹

Verilen bu örnekte görüldüğü o dönemin kelimî tartışmaları ez-Zuhlî ve Buharî gibi Ehl-i Hadis âlimleri arasında ciddi ihtilaflara yol açmıştır. Bir de bu tür tartışmaların Ehl-i Hadis ile Mu'tezile arasındaki görüş ayrılıklarına ne denli yansıdığı düşünülürse meselenin ciddiyeti daha iyi anlaşılır.

Konumuzla ilgisi olan Buharî'nin el-Camîu's-sahihi'nin kader kitabının bab başlıkları incelendiğinde bunların bir kısmının Mu'tezile'nin kelimî görüşlerine cevap niteliğinde olduğu anlaşılır. Örneğin o kader kitabının 13. bab başlığını ‘zorluğa ve kötü kazaya ulaşmaktan Allah'a sığınan kimse’ şeklinde oluşturarak bu konuda قل اعوذ برب الفلق من شر ما خلق ayetini⁹⁰ delil olarak göstermiştir.⁹¹ Buharî'nin bu başlığa ve buna uygun ayete yer vermesinin sebebi Mu'tezile'nin ‘Allah iyi fiilleri yaratır, kötü fiillerin Allah'a izafe edilmesi söz konusu değildir.’⁹² düşüncesine cevap vermeyi amaçlamasıdır.

Bu ve benzer örnekler Buharî'nin çekirdekten bir hadisçi olarak sadece hadis ilimleri ile ilgili meselelerle ilgilenmediğini, hadisçiliği yanında bir İslam âlimi olarak kelimî problemler başta olmak üzere çağının dinî sorunları ile ilgili görüş belirttiğini göstermesi açısından önem taşır.

83 Buharî, “Kader”, 82.

84 Buharî, “Kader”, 5.

85 Aynî, *Umdetu'l-kârî şerhu sahihi'l-Buharî*, 23/236.

86 Buharî, “Kader”, 13.

87 Aynî, *Umdetu'l-kârî şerhu sahihi'l-Buharî*, 23/247.

88 H. Musa Bağcı, “el-Buharî'nin Kader Konusunda Mu'tezile ile Münakaşaları”, 24; bk., M. Emin Özafşar, “Polemik Türü Rivayetlerin Gerçek Mahiyeti”, *İslamiyat*, 1/3 (1998): 32.

89 Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethi'l-Bârî bi Şerhi Sahihi'l-Buharî*, (Riyad: Dâru'l-ma'rife, 1379): 1/490.

90 Felak, 113/1-2.

91 Buharî, “Kader”, 13.

92 Ebû'l-Hasen Kadî'l-kudât Abdülcabbar b. Ahmed b. Abdülcabbar el-Hemedânî Kadî Abdülcabbar, *Şerhu'l-usûlü'l-hamse*, (Kahire: Mektebet'l-Vehbe, 1996): 324.

SONUÇ

Günümüz Özbekistan Cumhuriyetinin Buhara kentinde dünyaya gelmiş ve Semerkant'ta vefat etmiş Buharî, hadis kitapları içersinde en güvenilir hadis eserini meydana getirmiş ve bununla da İslam dünyasında yüksek bir ilmî konuma sahip olmuştur. Buharî'nin hadis kitabını diğerlerinden farklı yapan en önemli etken onun klasik bir hadisçi oluşu yanında oluşturmuş olduğu usule göre hareket ederek bir fakih gibi davranmasıdır. O sahih hadisleri sahih olmayanlardan ayırt etme düşüncesi ile hareket ederek, siret ve tefsir gibi diğer dini ilimleri de hadislerden istinbat ederek esasî *fikhu'l-hadis*'e dayanan bir metodolojinin temsilcisi olmuştur.

Hadis ilmi gerek rivayet ve gerekse hadis metinlerindeki incelikleri bilme bakımından insanî zaafaların etkisinin fazla olduğu bir alanı ifade etmektedir. Elbette Buharî'nin uygulamış olduğu ve özgün kabul edilebilecek yaklaşımlar ile hadislerin isnad ve metinlerindeki bütün illetleri eksiksiz olarak tespit ettiğini söylemek doğru değildir. Ancak onun hadislerdeki ince kusurları tespit etme bilgisine sahip olması ve bunu kitabında uygulaması, onun hadis ilmine kazandırdığı özgün bir katkıdır. Buharî gibi rivayetleri bir araya getirip hadis kitabı meydana getiren müelliflerin tamamına yakınının bu şekilde hareket ettiğini ve bunları eserlerine yansıttığını söylemek mümkün değildir. Buharî'nin rivayetlerdeki ince kusurları bilme çabası ile hareket etmesi, sonraki dönemlerde yaşayan hadis âlimlerinin ve çağdaş araştırmacıların dikkate almaları gereken bir uygulamadır.

Buharî'nin sonraki dönemlerde hadis araştırması yapacak kimselere örnek olduğu diğer yöntem, hadis nakleden ravilerin birbirleri ile görüşmesini şart koşmasıdır. Her ne kadar günümüzde klasik dönemdeki gibi hadis rivayetinden, hoca talebe ilişkisinden söz etmek mümkün değilse de rivayetlerin Hz. Peygamber'e aitliği konusunda hassas davranılması ve bir rivayet hangi hadis kaynağında olursa olsun sahihlik şartlarını ne denli taşıyıp taşımadığının araştırılmasının önemine işaret edilmektedir.

Buharî'nin önce bab başlıklarını oluşturup daha sonra rivayetleri yerleştirmedeki yaklaşımı gelişigüzel bir usul değildir. Onun, kendinden önceki dönemlerde telif edilen hadis kaynaklarına ve rivayet edilen çok sayıda hadise ulaşma imkânına sahip olduğu bilinen bir durumdur. Bu imkânna sahip olan Buharî'nin kitabını on altı senede tamamlamasının elbette bir anlamı vardır. O öncelik verdiği konulara uygun sahih hadis bulma anlayışı ile hareket ederek seçici davranmış, ulaştığı ya da elde ettiği her rivayeti kendince sahih görmemiştir.

Buharî'yi kendinden önceki ve sonraki dönemlerde farklı kılan önemli bir özellik de onun fıkıhçı yaklaşımının *el-Camu's-Sahih*'e yansımalarıdır. O büyük bir kanaate göre bab başlıkları yolu ile fikhî görüşlerini hadis kitabına yansıtan ilk hadisçidir. Bu husus, "Buharî'nin fıkha dair görüşleri bab başlıklarındadır." sözüyle formüle edilmiştir. Onun bu özelliği klasik dönem âlimleri tarafından tescil edilmiştir. Buharî, seçmiş olduğu hadisler çerçevesinde ortaya koyduğu fikhî görüşlerle bazı mezheplerin görüşlerine muvafakat, bazı mezheplerinkilere ise muhalefet etmiştir. Bu konudaki cesareti, sonraki dönem hadis araştırmacıları için örnek oluşturacak niteliktedir. Buharî'nin bu metodu ayrıca rivayet döneminin sona erdiği günümüzde hadisler konusunda seçici olunması ve her rivayetin fıkha esas alınmayacağı konusunda bir çıkış yolu olarak görülmektedir.

Buharî'nin hadis alanındaki derinliği ve fıkıhçılığı yanında yaşadığı dönemin kalamî tartışmalarına girerek, kendince doğru görmediği Mu'tezile, Mürcie ve diğer bazı düşünce ekollerinin çeşitli konularda ileri sürdüğü görüşlerine alternatifler sunarak karşı durması takdire şayan bir durumdur. Onun bu tavrı özellikle günümüz ve daha sonraki dönemlerde hadis alanında uzmanlaşma çabası içerisinde olacaklar için dikkate alınması gereken bir husustur.

Sonuçta 'Buharî'nin Hadis İlmine Getirdiği Bazı Özgün Yaklaşımlar' başlığındaki makalenin günümüzde; hadis usûlü ve öğretimi açısından ufuk açıcı olacağı düşünülmektedir. Makalenin gerek belli bir programa bağlı kalarak örgün hadis eğitim ve öğretimi yapan ve gerekse yaygın hadis öğretiminin yapıldığı mekânlarda temel naslara dayalı doğru bir Hz. Peygamber tasavvurunun oluşmasına ve onun sahih sünnetinin günümüz insanının idrakine sağlıklı bir şekilde aktarılmasına metod açısından katkısı da göz ardı edilemez. Buharî'ye mahsus bazı özgün yaklaşımların günümüzde rivayetlerin sıhhatli bir şekilde tespitinde faydalı olacağını söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Ahatlı, Erdinç. "Terceme" *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 40/483-484 İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Akyüz, Ali. "İmam Buhârî'nin Yabancı Tesirlere Karşı Tavrı ve Bunun Eserlerine Yansması". *Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi*, 11 (2003).
- Asar, Muhammet Ali. "Buhârî'nin Hadis Usûlü Konularına Dair Görüşleri: el-Câmi'ü's-Sahîh'in "İlim" Bölümü Çerçevesinde Bir Değerlendirme". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 20/2.
- Aydın, Osman. *Sahîh-i Buhârî'nin Bâb Başlıklarındaki Merfû Rivâyetlerin Kütüb-i Semâniye Çerçevesinde Değerlendirilmesi*. Yüksek Lisans Tezi, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.
- Aynî, Bedruddîn. *Umdetu'l-kârî şerhu sahihi'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru'kutubi'l-ilmîyye, 1421/2001.
- Bağcı, H. Musa. "Hadis Metodolojisinde Sahihu'l-Buhârî'nin Sıhhat Bakımından Tasnif Edilen İlk Eser Olduğu Fikrinin Eleştirel Analizi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 45/1 (2004): 39-56.
- Bağcı, H. Musa. "el-Buhârî'nin Kader Konusunda Mu'tezile ile Münakaşaları". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 46/1(2005): 21-42.
- Bâcî Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef b. Sa'd b. Ebî Eyyûb b. Vâris et-Tucîbî. *et-Ta'dil ve't-tecrîh li-men harrece lehu'l-Buhârî fi'l-Câmi'is-sahîh*. thk. Ebû Lübâbe Hüseyin, I-III Riyad: Dâru'l-livai, 1431.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el-. *el-Kifaye fi'l-ilmî'r-Rivaye*. thk. Ahmed Ömer Haşim, Beyrut: Dâru'l-kitabi'l-Arabî, 1406/1986.
- Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el-. *Târîhu Bağdâd*. Beyrut: Dâru'l-kitabi'l-Arabî, ts.
- Bilen, Mehmet. "Buhârî'nin Fıkıh İlmindeki Yeri". (Kitap bölümü), İslam Geleneğinde İmam Buhârî Hayatı ve Eserleri, ed. Ömer Faruk Akpınar, *Siyer Yayınları*, İstanbul (2021): 151-170.
- Bilen, Mehmet. "Sahîh-i Buhârî'de Tekrar Meselesi". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8/1 (2006): 149-161.
- Bilen, Mehmet. *İbn Hacer'in Buhârî Savunusu*. Ankara: Okulu Yayınları. Ankara 2013.
- Buğrahan, İhsan. *Sahîhayn Üzerinde İcmâ Meselesinin Tahlili*. Diyarbakır: Şarkiyat Bilim ve Hikmet Yayınları, 2021.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhim el-Cu'fi. *el-Câmiu's-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail b. İbrâhim el-Cu'fi. *et-Târîhu'l-Evsat*. thk. Muhammed b. İbrahim el-Lehîdân, Dâru's-samiği, Riyad: 1998/1418.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Cu'fi. *et-Târîhu's-Sagîr*. thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Eserin Hadislerinin Fihristi: Yusuf Mar'âşi, Dâru'l-ma'rife. Beyrut: 1986/1406.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim el-Cu'fi. *Kitâbu't-Târîhi'l-Kebîr*. Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut: ts.
- Cengiz, Mehmet. "Buhârî'nin (ö. 256/870) Fıkhi/Usûlî Kimliği Üzerine Bir Analiz: İcmâ ve Kıyas Özelinde". *Ulum Dini Tetkikler Dergisi*, 4/2 (Aralık 2021), 336-361, 344-345.
- Cezâiri, Tahir b. Salih. *Tevcihu'n-Nazar*. Mısır: 1328/1910.
- Çakın, Kâmil. "Buhârî'nin Otoritesini Kazanma Süreci". *İslami Araştırmalar* 10/1-2-3 (1997): 99-109.
- Çakın, Kâmil. "Buhârî'nin Mürcie ile İman Konusunda Tartışması". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32 (1992): 183-198
- Eren, Mehmet. "Buhârî'nin Te'lif Metodu ve Sahîh'in Özellikleri". (Kitap bölümü), İslam Geleneğinde İmam Buhârî Hayatı ve Eserleri, ed., Ömer Faruk Akpınar, *Siyer Yayınları*, İstanbul (2021).
- Eroğlu, Ayşegül. "Buhârî'nin el-Câmi'ü's-Sahîh'indeki Bab Başlıkları Üzerine Yapılan Çalışmalar ve İbnü'l-Müneyyir'in el-Mütevârî'si". *Hadis Tetkikleri Dergisi* (HTD), 17/1 (2019): 101-123.
- Göde, Kemal. "Buhârî'nin Yetiştirdiği Kültür Çevresi". Büyük Türk İslam Bilgini Buhârî -Uluslararası Sempozyum-, *Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları*, (1996): 5-10.
- Gökçe, Ferhat. "Sahîh-i Buhârî'nin Meşhur Şerhleri ve Özellikleri". (Kitap bölümü), İslam Geleneğinde İmam Buhârî Hayatı ve Eserleri, ed. Ömer Faruk Akpınar, *Siyer Yayınları*, İstanbul (2021): 217-261.
- Gökçe, Ferhat. "Rivâyetü'l-Hadis ve Dirâyetü'l-Hadis Ekseninde Sahîh-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar". *Imam Bukhari International Scientific Research Center under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan*, Semarkand (2021): 326-346.
- Harîrî, Ammâr. "Ulumu'l-Hadis Kaidelerinin Oluşumunda Sahîhayn'ın Tesiri". çev. Ali Arslan, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (2015): 233-264.
- Hatîb, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Bağdâdî. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî. 2001/1422.
- Hatiboğlu, Mehmed Said. "Müslüman Âlimlerin Buhari ve Müslim'e Yönelik Eleştirileri". *İslami Araştırmalar* 10/1-2-3 (1997): 1-29.
- Huseynî, Ebû Bekr b. Hidayetullah el-. *Tabakâtu's-Şâfiyye*, thk. Adil Nuveyhed, Beyrut: 1979.
- İbn Asâkir, Ebû'l-Kasım Ali b. el-Hasen b. Hibetillâh b. Abdillâh b. Hüseyin ed-Dimaşkî eş-Şâfiî. *Târîhu Medineti Dimeşk*. thk. Muhibbiddin Ebî Said Ömer el-Umerî, Beyrut: Dâru'l-fikr. ts.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Heđyu's-Sârî Mukaddimetu Fethi'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. thk. Abdulkâdir Şeybe el-Hamd, Riyad: Mektebetu'l-Melik Fehd. 1421.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fadl Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Fethi'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*. Riyad: Dâru'l-ma'rife. 1379.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Tehzibu't-Tehzib*. thk. Adil Mürşid, İbrahim Zeybek, Beyrut: Müessesetu'r-risâle. ts.
- İbn Hallikan, Ahmed b. Muhammed b., *Vefeyâtu'l-ayân ve enbâu enbâi'z-zaman*. thk. İhsan Abbas, Beyrut: 1968-1972.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed b. Ahmed el-Bustî. *Kitâbu'l-Mecrûhîn mine'l-Muhaddisîn ve'd-Duafâ ve'l-Metrûkîn*. thk. Mahmud İbrahim Zâyed, Beyrut: Dâru'l-ma'rife. 1412/1992.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer b., *el-Bidâye ve'n-nihâye*. Beyrut: 1977.

- İbn Receb, Abdurrahman b. Ahmed b., *Şerhu ileli't-Tirmizî*. thk. Subhi Casım, Bağdad: 1396.
- İbnu's-Salah, Ebû Amr Osman b. Abdirrahman eş-Şehrezûrî. *Ulûmu'l-Hadis*. thk. Nueddin Itr, Dımeşk: Dâru'l-fıkr. 1402/1986.
- İsfahânî, Ebû'l-Kasım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-, *el-Müfredat*. trc. Abdalbaki Güneş; Mehmet Yolcu, İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- Kadı Abdulcabbar, Ebû'l-Hasen Kadı'l-kudât Abdulcabbar b. Ahmed b. Abdilcabbar el-Hemedânî. *Şerhu'l-usûlü'l-hamse*. Kahire: Mektebet'l-Vehbe, 1996.
- Karacabey, Salih. "Sahih'i Buharî'nin İlk Şerhi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* 4/4 (1992): 237-247.
- Kastallanî, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr. İrşâdu's-Sâri li Şerhi Sahihî'l-Buharî. Mısır: Matbatu'l-Meymene, 1306.
- Kirmânî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Yûsuf b. Ali. *el-Kevâkibu'd-derârî şerhu sahihi'l-Buhârî*. 1-25 Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, 1401/1981.
- Koçyiğit, Talat. "İmam Buhârî ve 'el-Câmi'-Sahih'i". *Diyanet Dergisi*, 10/9 (1971):19-23.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Rehber Yayınları, 1992.
- Koçyiğit, Talat. *Hadis Usûlü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2009.
- Müneyyir, Nâsirüddîn b. *el-Mütevâri 'ala Ebvâbi'l-Buhârî*. thk. Ali Hasan Ali Abdulhamîd, Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî. 1411/1990.
- Müslim, Ebû'l-Huseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî. *el-Câmi'u's-sahih Mukaddime*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1413/1992.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyüddin b. Şeref. *Mâ Temessu İleyhi Hâcetu'l-Kârî li Sahihî'l-Buhârî*, thk. Ali Hasan Ali Abdulhamid, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye. ts.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Muhyiddin Yahya b. Şeref. *Şerhu Sahihî Müslim*. Beyrut: Dâru İhyai't-turâsi'l-Arabî, 1431.
- Neysâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-. *Ma'rifetu ulûmi'l-hadis*. thk. Ahmed b. Fârisi es-Selûm, Beyrut: Dâru İbn Hazm. 1424/2003.
- Özafşar, M. Emin. "Polemik Türü Rivayetlerin Gerçek Mahiyeti". *İslamiyat*, 1/3 (1998).
- Özsoy, Abdulvahab. "Sahih-i Buharî'nin İslam Kültüründeki Yeri ve Önemi". (Kitap bölümü), İslam Geleneğinde İmam Buharî Hayatı ve Eserleri, (ed) Ömer Faruk Akpınar, *Siyer Yayınları*, (2021).
- Polat, Selahaddin "Likâ" *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*, 27/189-190 İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Polat, Selahaddin. "Buharî'nin Sahih'ine Yapılan Tenkidler". Büyük Türk İslam Bilgini Buharî -Uluslararası Sempozyum-, *Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları* (1996): 85-99.
- Sancaklı, Saffet. "Ayet Hadis Bütünlüğü Açısından Buhârî'nin el-Câmi'u's-sahih'inin Bâb Başlıklarının Analizi". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/2 (2019): 20-39.
- Sandıkçı, Kemal. "Sahihü'l-Buharî Üzerine Yapılan Çalışmalar II". *Diyanet Dergisi, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları* 21/2 Nisan-Mayıs-Haziran (1985): 50-55.
- Sandıkçı, Kemal. "Sahihü'l-Buharî Üzerine Yapılan Çalışmalar". *Diyanet Dergisi, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları* 21/1 Ocak-Şubat-Mart (1985): 39-63.
- Sandıkçı, Kemal. *Sahih-i Buhârî Üzerine Yapılan Çalışmalar*. Ankara: Diyanet, İşleri Başkanlığı Yayınları, 1991.
- Sevgili, Hamit. "İmâm Buhârî'nin Nasslar Arası Teâruzu Giderme Yöntemi". *Usul*, 31 (2019), 97-116.
- Sevgili, Hamit. *İmâm Buhârî'nin Fıkıh Anlayışı*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.
- Sezgin, Fuat. *Buhârî'nin Kaynakları*. Ankara: Kitâbiyât Yayınları, 2000.
- Subkî, Takiyüddin. *Tabakâtu's-Şafîyyeti'l-Kübrâ*. Beyrut: 1324.
- Taş, Mustafa. "Buhârî'nin İlmî Şahsiyeti ve Cerh-Ta'dil İlmindeki Yeri". *Marife* 16/1 (2016)
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *İlelü'l-Kebîr*. Beyrut: Âlemü'l-kütüb, 1989/1409.
- Toksarı, Ali. "Sahihî'l-Buhârî'nin Bâb Başlıklarının Özellikleri ve Değeri". *Büyük Türk-İslam Bilgini Buhârî Uluslararası Sempozyumu*, (1996).
- Türcan, Zişan. "Tarihte Buhârî Algılamaları". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/21 (2012): 73-97.
- Uğur, Mücteba. "Cerh ve Ta'dil İlmî Yönünden Sahihü'l-Buhari Ravileri". *Anakara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 32 (1992): 111-120.
- Yardım, Ali. "Buharî ve et-Tarîhu'l-Kebîr'i". Büyük Türk İslam Bilgini Buharî -Uluslararası Sempozyum-, *Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü Yayınları*, (1996): 51-57.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Tarîhu'l-İslâm ve Vefeyâtü'l-Meşâhir ve'l-A'lâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.

EXTENDED ABSTRACT

al-Bukhârî achieved a high scientific position with his work named ‘*al-Jâmi‘ al-Sahîh*’, which he compiled in the History of Hadith, and he traveled to many countries to collect hadiths and wrote hadiths from more than thousand sheikhs. He saw all the hadiths he had collected and memorized and preferred the ones that were suitable for his conditions. al-Bukhârî did not act with the aim of collecting all the narrations up to his time in a book, he in fact acted selectively in this regard. al-Bukhârî’s *Jâmi‘ al-Sahîh* did not suddenly become a very important hadith book with its current meaning, but the recognition of the value of the work took time and the studies done by Islamic scholars on the work proved its scientific value. There is no difference between al-Bukhârî’s hadith book and other hadith books in terms of being the subject of criticism or praise. However, it is a fact that the hadith book that he compiled in sixteen years has an important place in the determination of the hadiths of the Prophet for those who are engaged in this science today and in the following periods, and it presents a different point of view than other hadith book authors.

In this article, the subject is discussed in five main points. These were expressed as al-Bukhârî’s use of ‘*ilal*’ (subtle flaws) knowledge while identifying hadiths, seeing the narrators who transmitted the hadith and the sheikh from whom the hadith is taken, the way he followed while placing the narrations in the chapters, his jurisprudence approach and his method in theological discussions. It is important that some of al-Bukhârî’s original approaches, which are highlighted in the article and mentioned, are brought to the attention of researchers who are dealing with hadith today as a method.

al-Bukhârî, thanks to his knowledge of detecting the subtle flaws (*‘ilal*) in hadiths, was accepted as an authority in the early third century, especially in the sciences of *rijâl* and *Jarh wa ta‘dîl*. al-Bukhârî, who is an authority in the field of *Jarh wa ta‘dîl*, was appreciated by the scholars of this field and entered the list of critics. He became a person who was praised by his teachers and peers in his criticism of *rijâl*. It is an admirable situation for al-Bukhârî to know the ‘*ilals* in the *isnâd* and *matn* and to apply this in his work. He was not content with only identifying the ‘*ilals*, but applied this as a method in his book. Of course, al-Bukhârî’s knowledge of the ‘*ilals* (subtle flaws) in the hadiths was positively reflected in *al-Jâmi‘ al-Sahîh*. It is possible to see al-Bukhârî’s knowledge of detecting subtle flaws in the narrations, and using it to determine the authentic hadith/sunna as an original approach that he brought to the science of hadith and is still valid today.

The second of the original approaches that al-Bukhârî brought to the science of hadith is that he stipulated that the narrators who transmitted the hadith should meet with each other. According to his method, the healthiest way for the *isnâd* of a narration to be conclusive and not to cause any confusion is to have an interview between the narrator of the hadith and the receiver of the narration. As a result of al-Bukhârî’s stipulation that the narrators who transmitted the hadith should meet, it is a natural result that the hadiths he included in his book were of a certain quality in terms of *isnâd* and *matn*. The fact that there are no people among the narrators who narrated the hadiths in al-Bukhârî, who were accused of lying excessively and who were condemned for fabricating hadiths, is a situation related to the condition of meeting. Although it is not possible to talk about the hadith narration and the teacher-student relationship today, as in the classical period, it is important to be sensitive about the belonging of the narrations to the Prophet and to investigate whether a narration carries the conditions of authenticity no matter what hadith source it is.

al-Bukhârî’s method of placing narrations in chapter titles is another original approaches of him. al-Bukhârî determined the chapter titles in *al-Jâmi‘ al-Sahîh* in different ways according to a certain purpose. In his work, he sometimes created a topic by taking into account the whole verse, sometimes a part of it, sometimes a whole hadith, sometimes a part of it, and sometimes the content of the narration. He also gave the title of the chapter in the form of a question sentence. While doing this, he took care not to reveal his own opinion. al-Bukhârî’s approach in creating the chapter titles and then placing the narrations is not a randomly selected method. It is a known situation that he had the opportunity to reach the hadith sources that were written in the previous periods and a large number of narrated hadiths. It certainly makes sense that al-Bukhârî, who had this opportunity, completed his book in sixteen years. He acted selectively by acting

with the understanding of finding sound hadiths suitable for the subjects he prioritized, and did not consider every narration he reached or obtained as authentic.

It is possible to accept the reflections of al-Bukhârî's approach in fiqh (jurisprudence) in *al-Jâmi' al-Sahîh* as his original approaches in hadith. Another issue that expresses his point of view is that he created the chapter titles he chose in a way to express his fiqh (judicial) views. In fact, it is not the right approach to make the fiqh aspect of al-Bukhârî, who is known for his identity / authority in the science of hadith, also seen in his work, as a discussion material on the correctness or falsity of a muhaddith's preoccupation with fiqh. The issue of hadith transmission was completed with the compilation of hadith books. It is of great importance that the existing narrations are understood in accordance with the mission of the Prophet and that today's people have a healthy understanding of the Prophet and the Sunnah. In this way, the *fiqh al-hadith* method applied by al-Bukhârî stands as an important alternative.

al-Bukhârî, with his muhaddith identity, entered the theological debates of his time and expressed his views on the related issue openly. He answered *Murjia*, *Qadariyya* and *Mu'tazila* in discussions about faith, destiny and Creation of the Qur'an through chapter titles. Thus, as a muhaddith, al-Bukhârî was not only interested in the issues related to hadith, but as an Islamic scholar, he expressed an opinion on the religious problems of his time, especially the theological problems. This attitude of him is a matter that should be taken into account, especially for those who will try to specialize in the field of hadith today and in the future.